

Gewillig België

Overheid en Jodenvervolgving in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

Rudi Van Doorslaer (red.)
Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters
M.m.v. Lieven Saerens

Gewillig België

Overheid en Jodenvervolgning in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

Rudi Van Doorslaer (red.)
Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters
M.m.v. Lieven Saerens

*Eindverslag van een onderzoek uitgevoerd door het Studie- en
Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij in opdracht
van de Federale regering en op vraag van de Belgische Senaat,
2004-2007.*

SOMA CEGES

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
Luchtvaartsquare 29 – B-1070 Brussel (Belgium)
Tel.: 02/556 92 11 – Fax: 02/556 92 00 – E-mail: cegesoma@cegesoma.be

© SOMA, 2007 - v.u. Rudi Van Doorslaer, Jozef Plateaustraet 12, B-9000 Gent (Belgium)

Inhoud

Vooraf en inleiding (Rudi VAN DOORSLAER)	9
---	---

PROLOOG

1. De anti-Joodse politiek van nazi-Duitsland (1933-1945) (Lieven SAERENS)	21
1.1. De eerste maanden na de machtsovername (ca. januari-april 1933)	25
1.2. Wetgevende maatregelen en uitschakeling uit het economische leven (1933-1938)	27
1.3. Gedwongen emigratie (1938 e.v.)	30
1.4. Rassenoorlog: massadeportaties en getto's in Polen (1939 e.v.)	33
1.5. Naar een territoriale "Endlösung" (1940) ?	35
1.6. Vernietigingsoorlog: massa-executies in Rusland en naar een definitieve "Endlösung" (1941)	36
1.7. Vergassing en de bouw van uitroeiingskampen	38
1.8. De Wannsee-conferentie en de deportatie van de West-Europese Joden (1942 e.v.)	40

EERSTE DEEL: TUSSEN IMMIGRANTEN, VLUCHTELINGEN EN VERDACHTEN

2. De Joden in België in het Interbellum (Frank SEBERECHTS)	44
2.1. De Joodse bevolking	44
2.2. Het antisemitisme	47
2.3. Besluit	51

3. Gedoogbeleid in al zijn gedaanten. Joodse vluchtelingen en België (januari 1933-september 1939) (Emmanuel DEBRUYNE)	53
3.1. De eerste Joodse vluchtelingen (1933-1935)	54
3.1.1. Het Belgische asielbeleid	55
3.1.2. Comités voor hulp aan Joodse vluchtelingen	56
3.1.3. De Interministeriële Commissie voor Duitse Vluchtelingen	58
3.2. Problemen met de immigratie (1936-1938)	60
3.2.1. Organisatie van het opvangbeleid en beperking van de immigratie	60
3.2.2. Het migrantenprobleem en de Joodse kwestie in de ogen van de Belgische politiek	65
3.3. Joodse vluchtelingen in nood (1938-1939)	74
3.3.1. Een nieuwe stroom vluchtelingen	74
3.3.2. Tijdelijke verstrakking van het asielbeleid	77
3.3.3. Oprichting van de kampen	88
3.3.4. De Intergouvernementele Commissie en de <i>Coordinating Foundation</i>	91
3.3.5. België en de discriminatie van zijn eigen Joodse onderdanen in het buitenland	95
3.4. Conclusie	97

4. Vluchtelingen en buitenlanders in een land op voet van oorlog (september 1939-mei 1940) (Emmanuel DEBRUYNE)	100
4.1. Neutraliteit, veiligheid en buitenlanders	100
4.1.1. De eerste maatregelen	101
4.1.2. Nieuwe bepalingen in verband met buitenlanders	107
4.1.3. In het vooruitzicht van een invasie	112

4.1.4. Inrichting van opvangcentra	120
4.2. Verstrenging in 1940	123
4.2.1. Het opvangbeleid bedreigd	124
4.2.2. Terugkeer naar een uitwijzingsbeleid	126
4.2.3. Van opvangcentra naar interneringscentra	128
4.3. Voorbereiding van de arrestaties	133
4.3.1. Het juridisch arsenaal voor de arrestaties	133
4.3.2. Internering van burgers en internationaal recht	135
4.3.3. Reorganisatie van de veiligheid: Staatsveiligheid en Coördinatiecomité	135
4.3.4. Laatste maatregelen	138
4.4. Besluit	146

5. De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen (Emmanuel DEBRUYNE)	148
5.1. De veiligheidsmaatregelen	148
5.1.1. De instructies van 10 mei 1940	148
5.1.2. Uitvoering van de maatregelen	155
5.1.3. De tocht naar Frankrijk	177
5.1.4. De Belgische kampen lopen leeg	185
5.2. De Belgische autoriteiten in Frankrijk en het lot van de geïnterneerden vanaf mei 1940	192
5.2.1. Van de capitulatie van het Belgische leger tot de Frans-Duitse wapenstilstand	192
5.2.2. De Belgische regering en het gevangeniswezen van Vichy	196
5.2.3. Repatriëringsbeleid en Joodse vluchtelingen en geïnterneerden	210
5.2.4. Het lot van de geïnterneerden gezien vanuit bezet België	217
5.3. Van interneringskampen naar concentratiekampen	222
5.4. Besluit	226

TWEEDE DEEL: IN BEZET BELGIË

6. De politiek van het minste kwaad (Nico WOUTERS)	230
6.1. De voorbereiding van de bezetting	230
6.2. Het ontstaan van de politiek van het minste kwaad (1940)	231
6.3. De escalatie van de politiek van het minste kwaad	234

7. De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek (Frank SEBERECHTS)	239
7.1. De Duitse bezettingsstructuren	239
7.1.1. Het militaire bestuur	239
7.1.2. De SS-structuren en de Joden in België	242
7.1.3. Andere Duitse diensten	245
7.2. De verordeningen in verband met de Joden	245
7.2.1. De voorlopers	245
7.2.2. Het registreren van de Joden en hun bezittingen	246
7.2.3. Het isoleren van de Joden	248
7.2.4. De tewerkstelling van de Joden	249
7.2.5. De plundering van de Joden	250
7.2.6. De kenmerking van de Joden	251
7.2.7. Besluit	252

8. De Belgische overheden en de Jodenvervolging 1940-1942 (Frank SEBERECHTS)	253
8.1. De zomer van 1940	253
8.1.1. De eerste incidenten en maatregelen	253

8.1.2. De verordening op de rituele slachtingen	259
8.2. De identificatie van de Joden: de verordeningen van 28 oktober 1940	260
8.2.1. De houding van de verschillende overheden	260
8.2.2. De begripsbepaling: wie is Jood ?	267
8.2.3. Het Jodenregister	274
8.2.4. De Joodse horeca krijgt een opschrift	295
8.2.5. De verwijdering van Joodse ambtenaren	298
8.2.6. Besluit	304
8.3. De ordediensten en de vreemdelingenpolitie voor juli 1942	308
8.3.1. De vreemdelingenpolitie (Emmanuel DEBRUYNE)	308
8.3.2. De ordediensten (Nico WOUTERS)	318
8.4. “Jood” op identiteitskaart en paspoort: het rondschrijven van 29 juli 1941	351
8.5. De beperking van de bewegingsvrijheid	353
8.6. De wegvoeringen naar Limburg: december 1940 – augustus 1941	356
8.6.1. De maatregel	356
8.6.2. Het verblijf in Genk	364
8.6.3. Het verblijf in diverse gemeenten	367
8.6.4. Het einde van de Joden in Limburg	370
8.7. Besluit	372
9. Spoliatie en verplichte tewerkstelling (Frank SEBERECHTS)	374
9.1. De spoliatie	374
9.1.1. De aangifte van onroerende goederen	374
9.1.2. De behandeling van Joodse eigendommen	376
9.1.3. De kenmerking van ondernemingen	387
9.1.4. Het vermogen van de Duitse Joden: een specifieke maatregel van verbeurdverklaring	387
9.1.5. Een nieuwe verordening over economische maatregelen tegen de Joden	393
9.1.6. De banktegoeden	394
9.1.7. De behandeling van effecten	395
9.1.8. De maatregelen tegen het Joodse bedrijfsleven	398
9.1.9. De verbeurdverklaring van radiotoestellen	413
9.1.10. De belastingen	413
9.1.11. Het Vervoerbureau, het Arbeidsambt en het vervoer van Joden	415
9.2. De verplichte tewerkstelling	416
9.2.1. De Duitse tewerkstellingspolitiek	416
9.2.2. De Jodenkampen in België	418
9.2.3. Werklozensteun, plichtarbeid en tewerkstelling bij Joden voor 11 maart 1942	426
9.2.4. De verordening over het tewerkstellen van Joden in België	429
9.2.5. De uitvoering van de tewerkstellingsverordening	433
9.3. Besluit	451
10. Onderwijs en cultuur (Frank SEBERECHTS)	454
10.1. Het onderwijs aan Joodse kinderen in 1940-1941	454
10.2. Welke leerlingen waren Joods ?	455
10.3. De keuring van de schoolboeken	459
10.4. Het onderwijs aan Joodse kinderen in Limburg, januari-augustus 1941	463
10.5. De verordening betreffende het Joodse schoolwezen	464
10.5.1. Algemeen	464
10.5.2. Het kleuter- en lager onderwijs	469
10.5.3. Het middelbaar- en technisch onderwijs	474
10.5.4. Het hoger onderwijs	479
10.5.5. Het kunstonderwijs	480

10.5.6. Het buitengewoon onderwijs	481
10.6. Kunst, cultuur en wetenschappen	482
10.7. Joodse kinderen in niet-Joodse scholen vanaf september 1942	484
10.8. Besluit	485
11. Sociale zaken (Frank SEBERECHTS)	487
11.1. Geneeskunde en ziekenhuizen	487
11.1.1. Geneeskunde	487
11.1.2. Ziekenhuizen en dispensaria	489
11.2. Kinder- en bejaardentehuizen, gehandicaptenzorg, gedetineerden en begravingen.....	496
11.2.1. Kindertehuizen	496
11.2.2. Bejaardentehuizen	498
11.2.3. Gehandicaptenzorg	506
11.2.4. Zorg voor gedetineerden	507
11.2.5. Begravingen	510
11.3. Diverse sociale en socio-medische instanties	511
11.3.1. De steunverlening door de Commissies van de Openbare Onderstand	511
11.3.2. Winterhulp	513
11.3.3. Kinderwelzijn	514
11.3.4. Nationaal Werk tot Bestrijding der Tuberculose	515
11.4. Besluit	515
12. De Jacht op de Joden 1942-1944 (Nico WOUTERS)	517
12.1. De Jodenster als breukmoment (mei 1942)	517
12.1.1. Brussel en Luik: een politiek standpunt	517
12.1.2. Antwerpen en de rest van België: het overheidsapparaat gaat verder	523
12.1.3. De administratie na het nationaliteitsverlies (1942)	531
12.2. Het tijdperk van de deportaties	533
12.2.1. De verplichte tewerkstelling van de Joden	533
12.2.2. Het begin van de deportaties naar Auschwitz	537
12.2.3. De zomer van 1942: een introductie	540
12.2.4. De razzia's in Antwerpen tijdens de zomer van 1942	543
12.2.5. De razzia in Brussel	556
12.2.6. De aanhoudingen in de andere steden en gemeenten	560
12.2.7. Het transport van de Joden	563
12.2.8. Het breukmoment in november 1942: de Antwerpse casus	582
12.2.9. De nieuwe situatie na november 1942	587
12.2.10. De rol van de Belgische ordediensten: de machine maalt voort	590
12.2.11. De Antwerpse specificiteit in de ruimere context	599
12.3. Conclusie	608
12.3.1. De eerste periode tot mei 1942	608
12.3.2. De periode vanaf mei 1942	610
DERDE DEEL: BELGIË IN HET BUITENLAND	
13. Een weerzinwekkende vervolging (Emmanuel DEBRUYNE)	614
13.1. De Belgische overheid in het buitenland	614
13.1.1. De gemeenschap in ballingschap.....	614
13.1.2. België in ballingschap, beperkingen en troeven	617
13.1.3. België in ballingschap en partners	618
13.2. Kongo en de veiligheid	620
13.2.1. Vooroorlogse periode en beperkte Joodse immigratie naar Kongo.....	620

13.2.2. Internering van Duitsers	623
13.2.3. Internering van Italianen	626
13.3. Kennis van de vervolgingen en Joodse vluchtelingen in Vichy-Frankrijk	635
13.3.1. Informatie over bezet België	635
13.3.2. Wettelijke tegenmaatregel	639
13.3.3. Mediatisering van een veroordeling	641
13.4. Belgische vertegenwoordiging en Joodse vluchtelingen in Vichy-Frankrijk	644
13.4.1. Vichy en de Belgen	645
13.4.2. Vichy en de Joden	651
13.4.3. Belgen en de Joden	653
13.5. Bezet Europa verlaten	660
13.5.1. Halte Lissabon	660
13.5.2. Eiland Zwitserland	663
13.5.3. En daarna ?	663
13.5.4. Kongo, gastland ?	665
13.6. Besluit	667

14. Confrontatie met een ondenkbare uitroeiing (zomer 1942 – zomer 1944)

(Emmanuel DEBRUYNE)	669
14.1. Kennis, begrip en reactie: een drievoudig probleem	669
14.1.1. Georganiseerde moordpartijen en versnipperde informatie	669
14.1.2. Mobilisatie tegen de vernietiging: maximaal in december 1942	679
14.1.3. Meer informatie, minder actie	687
14.1.4. Het beeld van de deportatie van Belgische Joden	694
14.2. Mogelijke redden: via officiële weg	708
14.2.1. België en het internationale overleg	709
14.2.2. Kongo opnieuw in de picture	715
14.2.3. Joden om te ruilen	722
14.2.4. Steun voor de gevangenen.....	741
14.3. Mogelijke redden: clandestien	747
14.3.1. In veiligheid brengen en opvangen	748
14.3.2. Verbergen en financieren	755
14.4. Conclusie	761

VIERDE DEEL: DE NAOORLOGSE PERIODE

15. De jodenvervolgving voor de Belgische rechters (1944-1951)

(Nico WOUTERS)	766
15.1. Introductie (1942-1945)	766
15.2. De voorbereiding van de naoorlogse periode (1942-1944): de Belgische regering in Londen	768
15.2.1. De voorbereiding van de naoorlogse berechting	772
15.2.2. De terugkeer van de liberale democratie in 1944	784
15.3. De juridische basis	787
15.3.1. Over bewijsmateriaal en (h)erkenning: de bewustwording van de genocide (september 1944-mei 1945)	788
15.3.2. De uitroeiing van de Joden wordt bekend (maart 1945)	798
15.3.3. De Belgische Commissie voor Oorlogsmisdaden (1944-1948)	800
15.3.4. Neurenberg en de houding van de geallieerden tegenover de Holocaust	804
15.3.5. Het Belgische rapport over de anti-Joodse vervolging in België (1947)	814
15.3.6. De wet ter bestraffing van oorlogsmisdaden (1947)	822
15.3.7. De wettelijke basis van de berechting van de jodenvervolgving	826
15.3.8. De nieuwe internationale wetgeving (1949-1951)	833

15.4. De processen en de onderzoeken in de praktijk	837
15.4.1. De processen van Belgische collaborateurs.....	838
15.4.2. Belgische gezagdragers en de politiek van het minste kwaad	887
15.4.3. De berechting van de Duitse verantwoordelijken: kroniek van een aangekondigde mislukking	945
16. De naoorlogse erkenning (Nico WOUTERS)	1010
16.1. De repatriëring van de gedeporteerden na de bevrijding	1010
16.1.1. De internationale context	1010
16.1.2. De Belgische repatriëringspolitiek	1014
16.1.3. De gemiste kans: het ontbreken van een ‘Joodse statuut’ (1947).....	1022
16.2. Het vreemdelingen- en vluchtelingenbeleid van de Belgische regering	1027
16.2.1. De eerste periode met de arrestaties: de prioriteit van de openbare orde	1027
16.2.2. Vluchtelingenbeleid vanaf 1945 (na de arrestaties): de economische prioriteit ...	1032
16.3. Het rechtsherstel.....	1043
16.3.1. Het sekwesterbeleid	1043
16.4. Besluit: De naoorlogse periode	1057
VIJFDE DEEL: EINDCONCLUSIE	
Gewillig België (Rudi VAN DOORSLAER)	1062
Afkortingen	1087
Bibliografie	1091

Vooraf

Op 1 september 2004 ging het SOMA van start met een onderzoeksproject dat de instelling op vraag van de Belgische Senaat door de regering was opgedragen. De doelstelling was de eventuele betrokkenheid na te gaan van de Belgische overheden in de vervolging en de deportatie van de Joodse bevolking tijdens de nazibezetting van België in de jaren 1940-1944.

In september 2005 werd een *Tussentijds verslag* voorgelegd aan de Senaat. Vandaag, een jaar en vier maanden later, wordt hierbij het bijzonder omvangrijke *Eindverslag* voorgelegd. Het heeft de sprekende titel *Gewillig België* meegekregen. Deze dekt, naar het gevoel van de auteurs, het meest adequaat en volledig de lading.

Wie hoopt in dit verslag een inventaris te kunnen vinden van de Belgische verraders die tot op heden het verdikt van de geschiedenis zijn ontlopen, zal op zijn of haar honger blijven zitten. In deze tekst wordt niet het proces gemaakt van de personen die de beschreven overheidsinstellingen bevolkten. Een historicus is geen rechter. Hij zoekt niet alleen een misdaad vast te stellen, hij tracht verder te gaan en streeft ernaar alle feiten te beschrijven. Hij tracht vervolgens vooral deze feiten in een context te plaatsen en te verklaren.

Wat kan men dan wel in *Gewillig België* terugvinden? Persoonlijk ben ik de mening toegedaan dat dit onderzoek naar de houding van de overheid in de Joodse tragedie tijdens de Tweede Wereldoorlog in wezen peilt naar de ziel van de Belgische samenleving in de scharnierperiode van de jaren 1930 tot 1950. Het was bij uitstek een periode waarin de liberale democratie als systeem door een meerderheid van de maatschappelijke elite in vraag werd gesteld. Het verband tussen dit fundamentele gegeven en de wijze waarop werd aangekeken tegen de Joodse migrantenbevolking, in het bijzonder tijdens de periode van radicale raciale vervolging door de vreemde bezetter, zit als een *basso continuo* gelardeerd doorheen de 1.116 pagina's van deze tekst.

Om geen misverstanden te laten ontstaan, past hier ook een woord over de verantwoordelijkheid voor de hier afgedrukte teksten. Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters, Lieven Saerens en ikzelf als projectleider tekenen voor de delen en hoofdstukken – zie Inhoudstafel – die ze redigeerden. Zo hoort het ook voor onderzoekers in een wetenschappelijke instelling. Deze studie is het product van een officiële opdracht, maar allerminst de tekst van een officiële geschiedenis over de eventuele verantwoordelijkheid van de Belgische overheid in de Jodenvervolging en -deportatie. De persoonlijke aanpak die iedere historicus eigen is, en die ook in deze teksten terug te vinden is, heeft evenwel niet belet dat dit Eindverslag intens beïnvloed is geworden door permanente discussies over essentiële onderdelen ervan, tussen de auteurs onderling en met andere vorsers van het SOMA. In die zin moet het ook als een collectief wetenschappelijk product worden beschouwd.

Bij dit verslag passen vele woorden van dank. Vooreerst was er de belangstelling van de diensten van de Senaat en in het bijzonder van de voorzitter, mevrouw Anne-Marie

Lizin. Ook volgden de initiatiefnemers van de resolutie in de Senaat, de senatoren Alain Destexhe en Philippe Mahoux, de vordering van het onderzoek op de voet. Dat geldt ook voor de diensten van de Kanselarij van de Eerste minister. Dank ben ik ook verschuldigd aan de vele archivariissen van de openbare en private archiefbewaarplaatsen die door hun bereidwillige hulp mede deze studie hebben mogelijk gemaakt. In het bijzonder denk ik hier aan de medewerkers van de Rijksarchieven, van de diensten van het Auditoraat-generaal en van de FOD Buitenlandse Zaken.

Mijn grootste erkentelijkheid gaat naar de nooit aflatende inzet van de vier – en vanaf januari 2006 drie – onderzoekers die in opdracht van de instelling dit onderzoek hebben uitgevoerd. Dank ben ik ook verschuldigd aan de vele anderen die al even gemotiveerd en belangeloos hun kritische commentaren hebben gespuid in het Begeleidingscomité, aan de vertalers die onder tijdsdruk een bijzonder zware opdracht tot een goed einde hebben gebracht en ten slotte aan de steun van vele personeelsleden van het SOMA. Zij zorgden voor zo verscheidene taken als de tekstverzorging, de organisatie van de ontelbare vergaderingen of het aanslepen van liters koffie.

Ik zou hen hier allen van harte willen danken, zonder hen was dit *magnum opus* niet tot stand gekomen.

Rudi Van Doorslaer
Directeur van het SOMA
23 november 2006

5.1.3. De tocht naar Frankrijk

Een eventuele evacuatie van geïnterneerden naar Frankrijk kwam pas ter sprake toen de vijandelikheden in het land losbarstten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was het grondgebied zowat helemaal bezet. Met dat precedent voor ogen werden maatregelen getroffen om gevangenen naar het achterland terug te trekken zodat ze niet door de oprukkende vijand konden worden gerecupereerd. Maar omdat de Duitsers zo snel oprukten, waren de Belgen al van bij het begin van het conflict verplicht om na te denken over een verdere evacuatie naar Frankrijk.

5.1.3.1. De beslissing om mensen naar het binnenland te evacueren

Vanaf 10 mei plande de Generale Staf een aantal maatregelen om geïnterneerde onderdanen van vijandelijke mogendheden te verplaatsen¹²⁷. We hebben al gezien dat ze, afhankelijk van de provincie waar ze verbleven, over Charleroi, Bergen en Doornik werden verspreid. Het Coördinatiecomité zelf had voor de verdachten blijkbaar niets gepland. Uit de verslagen blijkt alleszins niet dat het comité mogelijke stappen heeft overwogen. De verklaring van advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie Raoul Hayoit de Termicourt bevestigt dit. Nog geen jaar na de gebeurtenissen verklaarde hij dat het “het probleem van een mogelijke evacuatie van mensen die onder een veiligheidsmaatregel vielen, nooit aan het Coördinatiecomité werd voorgelegd”¹²⁸. Ganshof van der Meersch bevestigde dit¹²⁹.

Wel is het zo dat de evacuatie van onderdanen van vijandelijke mogendheden – en de Generale Staf dacht daarbij van bij het begin aan Henegouwen – samenviel met een gelijkaardige beslissing van het auditoraat. Op 12 mei besliste Ganshof immers om de personen die op verdenking van spionage waren opgepakt en waarvan de parketten hem de dossiers hadden bezorgd¹³⁰, naar het binnenland terug te trekken. Deze groep was maar een fractie van de mensen die op dat ogenblik werden gevangen gehouden. Het ging om enkele tientallen personen. Maar de minister van Defensie meldde de auditeur-generaal dat alle arrestanten op korte termijn uit veiligheidsoverwegingen zouden worden geëvacueerd. Ongetwijfeld bedoelde hij met die omschrijving zowel de verdachten als de onderdanen van vijandelijke mogendheden. Ganshof besloot daarop om de functionarissen van de instellingen in hetzelfde telegram de opdracht te geven om de gevaarlijkste individuen te evacueren, d.w.z. de mensen die wel eens door de krijgsraden zouden kunnen worden vervolgd. De minister van Justitie vroeg Ganshof eveneens om de zaak te onderzoeken van een aantal personen dat blijkbaar zonder reden was opgepakt. Janson verzocht Ganshof om hiervan melding te maken in het telegram dat hij wou versturen. Omdat hij de identiteit van de betreffende personen niet kende, vroeg Ganshof aan de inspecteur-generaal van de Staatsveiligheid

¹²⁷ ADIV – CHD, GQG (1939-1940), reeks Deuxième section, dossier VI. Nota, Internement des ressortissants ennemis, van generaal-majoor Derousseaux, aan het GHK, 10.5.1940.

¹²⁸ ULB, 180 PP, Archives Ganshof van der Meersch, 080.019. PV van het verhoor van Raoul Hayoit de Termicourt, s.l., 1.3.1941

¹²⁹ ULB, 180 PP, Archives Ganshof van der Meersch, 080.019. PV van het verhoor van Walter Ganshof van der Meersch, s.l., 3.1941.

¹³⁰ SOMA, AA 1941. Nota van Walter Ganshof van der Meersch, *Rapport de [l']Auditeur Général près la Cour Militaire concernant les interventions de son office et de celui des Auditeurs Militaires au sujet des mesures administratives ordonnées par le Gouvernement à partir de la déclaration de l'état de siège (Arrêté Royal du 10 mai 1940)*, Bruxelles, 31.12.1940.

om het telegram op te stellen en de namen van de personen te vermelden waarvan het dossier moest worden onderzocht.

Zoals we verderop zullen zien, zou dit telegram op een ondoordachte manier worden geïnterpreteerd als het bewijs dat de auditeur-generaal de deportatie van verdachten had georganiseerd.

5.1.3.2. De beslissing om geïnterneerden naar Frankrijk te evacueren

Geen enkel document maakt echt duidelijk van wie het voorstel kwam om de geïnterneerden naar Frankrijk te evacueren. Wel is het zo dat de Franse ambassadeur in Frankrijk al op de tweede dag van de vijandelijkheden een dergelijk verzoek kreeg. Diezelfde dag bracht hij zijn regering op de hoogte van het feit dat België ongeveer tienduizend onderdanen had opgesloten, waarvan alleen al drieduizend in de stad Antwerpen¹³¹. België, dat zich zorgen maakte over de omstandigheden waarin al die Duitsers moesten worden bewaakt, zou aan Frankrijk hebben voorgesteld om een deel van de gevangenen te bewaken en voegde eraan toe dat de evacuatie van het rollende materieel van de SNCFB naar Frankrijk transportmogelijkheden bood¹³². Waarschijnlijk hebben de ministers van Justitie, Defensie en Communicatie dit voorstel besproken voor het door de Belgische regering werd onderzocht en via de ambassade aan de Franse autoriteiten werd overgemaakt. Volgens het proces-verbaal werd de kwestie nochtans niet besproken op de ministerraad van 11 mei¹³³. Hoewel er geen documenten van die tijd over de kwestie bestaan, bieden enkele latere verklaringen interessante indicaties over de herkomst van dit voorstel. Toen Justitie baron Ernst de Bunswyck, secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, hierover enkele maanden na de feiten ondervroeg, verklaarde hij dat die evacuaties “het gevolg waren van een mondeling akkoord tussen de departementen van Landsverdediging en de Generale Staf en de penitentiaire diensten van het departement Justitie en de Staatsveiligheid”¹³⁴. Generaal Lemercier, toenmalig commandant van de stad Brussel, zou verklaren dat de evacuatieorders van de Generale Staf kwamen en waren overgemaakt aan de provinciecommandanten die ze op hun beurt hadden doorgegeven aan de kwartiercommandanten van de kazernes en bepaalde eenheden van de GVC (*Gardes Voies et Communications*)¹³⁵. Paul Cornil, inspecteur-generaal bij het ministerie van Justitie, verklaarde eveneens dat hij van de Generale Staf orders had ontvangen om Belgen én buitenlanders naar Frankrijk te evacueren¹³⁶. Ganshof van der Meersch zou dan weer verklaren dat de Generale Staf op basis van de besluitwet van 11 oktober 1916 gemachtigd was om mensen te verwijderen waarvan “de aanwezigheid

¹³¹ AMBuZ, Politieke en commerciële correspondentie. Z-Europa, reeks Duitsland, 1930-1940, 791. Nota, Internement d'Allemands suspects arrêtés en Belgique, s.l., 11.5.1940.

¹³² Omdat een aantal archieven, in het bijzonder die van de Franse ambassade in Brussel, werden verbrand om niet in handen van de Duitsers te vallen, hebben we geen duidelijk beeld van de afspraken die België en Frankrijk over de evacuatie van geïnterneerden hebben gemaakt.

¹³³ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraad op 11 mei 1940, s.l., s.d.

¹³⁴ ULB, 180 PP, Archives Ganshof van der Meersch, 080.019. PV van het verhoor van Antoine Ernst de Bunswyck, s.l., 25.4.1941.

¹³⁵ ULB, 180 PP, Archives Ganshof van der Meersch, 080.019. PV van het verhoor van Walter Ganshof van der Meersch, 2.1941.

¹³⁶ ULB, 180 PP, Archives Ganshof van der Meersch, 080.019. PV van het verhoor van Walter Ganshof van der Meersch, 2.1941.

van dien aard was dat ze een schadelijke invloed konden hebben op de militaire operaties”.

Om die reden had de Generale Staf de opdracht gegeven om mensen die voorlopig vastzaten, voor alle veiligheid naar Frankrijk te evacueren ¹³⁷. De provincie- en stadscommandanten werden geacht over de uitvoering van de maatregel te waken (zij kregen steun van de rijkswacht en de functionarissen van het bestuur der strafinrichtingen, wat gelijk stond met de graad van officier in het leger). Ganshof bevestigde trouwens dat hij niet op de hoogte was van die beslissingen en dat hij pas veel later werd ingelicht.

De evacuatie van de geïnterneerden werd wel uitdrukkelijk besproken op de minister-raad van 12 mei. Het verslag vermeldt dat “de raad akkoord gaat met de evacuatie naar Frankrijk van verdachte personen die werden aangehouden. De raad stelt zijn vertrouwen in de heren ministers van Justitie en Communicatie om deze evacuaties tot een goed einde te brengen” ¹³⁸. We merken op dat de minister van Landsverdediging niet wordt genoemd, hoewel het voorstel volgens getuigen toch minstens voor een deel het gevolg was van een beslissing van de Generale Staf. Wij herinneren eraan dat de aandacht van generaal Denis op dat ogenblik werd opgeëist door de talloze militaire problemen en dat al veel eerder was beslist om de uitvoering van veiligheidsmaatregelen door het ministerie van Justitie te laten superviseren.

Het probleem komt in een ander licht te staan als we ons niet beperken tot de vraag wie beslist heeft om de betrokkenen naar Frankrijk te evacueren, maar proberen uit te zoeken wie in het kader van deze beslissing moest worden geëvacueerd. Uit het verslag van de ministerraad van 12 mei 1940 blijkt dat men de verdachten wou evacueren. Maar had deze beslissing alleen betrekking op de verdachten? Er wordt niets gezegd over onderdanen van vijandelijke mogendheden, noch over illegale vreemdelingen die op basis van de besluitwet van september 1939 werden geïnterneerd. Is dit een leemte in de tekst of een al te simpele benadering van het hele proces? Moeten we ervan uitgaan dat het inderdaad alleen om de verdachten ging, of wel degelijk om alle geïnterneerden? Jammer genoeg kunnen we niets met absolute zekerheid zeggen, maar wij hebben toch de neiging om voor de bredere interpretatie te kiezen. Pierre d’Ydewalle, de kabinetschef van Pierlot, die in dit geval het verslag opstelde, was het beste geplaatst om een onderscheid te maken tussen deze categorieën. Deze minister-raad vond immers in volle crisis plaats en probeerde op een onsamenhangende manier een aantal kwesties te regelen in verband met een evacuatie van goederen en personen naar Frankrijk.

Ongetwijfeld is men het begrip ‘geïnterneerden’ steeds vaker gaan gelijkschakelen met het begrip ‘verdachten’. En die verwarring werkt vandaag nog altijd door. Als je ziet hoe en in welke sfeer de arrestaties van mei 1940 verliepen, is dat ook wel begrijpelijk. Het moest snel gaan en verschillende diensten moesten samenwerken in een snel veranderende context en op basis van instructies die amper waren verspreid en/of uitgelegd. Het blijkt vooral dat niemand de tijd of de middelen had om op welk

¹³⁷ ULB, 180 PP, Archives Ganshof van der Meersch, 080.019. PV van het verhoor van Walter Ganshof van der Meersch, 4.1941.

¹³⁸ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d’Ydewalle, PV van de ministerraad op 12 mei 1940, s.l, s.d.

moment dan ook een algemene en verfijnde visie op het systeem te ontwikkelen. En om toezicht te kunnen blijven houden op die stroom van mensen werden geïnterneerden van verschillende categorieën vaak op dezelfde plaatsen en door dezelfde mensen vastgehouden of verzameld om wat later weer te worden weggebracht. Wij hebben hierboven voldoende voorbeelden gegeven van verschillende categorieën van geïnterneerden die door elkaar werden gehaald.

Zo werden de onderdanen van vijandelijke mogendheden uit Wommelgem naar de gevangenis van Antwerpen gebracht, waar 'gewone' verdachten werden vastgehouden. Of er is het voorbeeld van de illegalen die in Gent werden opgesloten en samen met de arrestanten van 10 mei werden geëvacueerd. In drie dagen tijd werden alle geïnterneerden als gevolg van die simplificatie bewust of onbewust 'verdachten', als het voor bepaalde buitenstaanders al niet ronduit 'spionnen' waren. In een vertrouwelijk document van vijftien jaar later schreef Victor Neefs, die op het ogenblik van de feiten de Tweede Sectie van de Generale Staf leidde, dat hij "met uitzondering van de arrestatie van mannelijke onderdanen van vijandelijke mogendheden (...) was hij niet op de hoogte van de arrestaties van mei 1940; hij had niet het bevel gegeven om arrestanten naar Frankrijk te evacueren ¹³⁹". Jammer genoeg formuleert hij het wat dubbelzinnig en is het niet duidelijk of die uitzondering voor al zijn voorstellen of alleen voor zijn eerste voorstel geldt ¹⁴⁰. Neefs erkende alleen dat hij tijdens een telefoontje met de Staatsveiligheid op de vraag over de evacuatie van geïnterneerden naar Frankrijk zou hebben geantwoord dat "in de actuele militaire omstandigheden een onmiddellijke evacuatie raadzaam zou zijn", zonder een of ander bevel in die zin te hebben gegeven. Maar nogmaals, we kunnen onmogelijk achterhalen of het telefoontje alleen sloeg op de personen die als verdachten waren opgepakt, of op alle geïnterneerden. De hypothese dat het bevel om de onderdanen van vijandelijke mogendheden te evacueren wel degelijk van de Generale Staf kwam, blijft toch het waarschijnlijkst. De verklaring van Neefs sluit deze hypothese alleszins niet uit en lijkt ook logisch als je bedenkt hoe sterk de Generale Staf op internering aandrong en als je denkt aan de actieve rol van de GS bij het opstellen van deze maatregel. Bovendien werden de mensen die op basis van het besluit van de minister van Justitie werden geïnterneerd, aan de hoede van de militaire leiding toevertrouwd.

Het lijkt erop dat de illegale buitenlanders die vanaf september 1939 op last van de minister van Justitie werden geïnterneerd, onder een aparte beslissing vielen. Die beslissing werd ongetwijfeld tussen 11 en 15 mei genomen. Wij hebben geen relevante documenten gevonden, maar Walter Ganshof van der Meersch vertelde dat de hoofdadministratie van het ministerie van Justitie op een onbekende datum het bevel gaf om de personen met een andere nationaliteit, die voor de vijandelikheden waren opgepakt en die gevaarlijk werden geacht "voor de veiligheid of de rust in het land", naar Frankrijk te evacueren. Ganshof, die zelf niet op de hoogte was van deze beslissing, stelde expliciet dat de volgende groepen hiertoe werden gerekend: "politieke vluchtelingen, Israëlieten, buitenlanders uit Duitsland, Joegoslavië, Polen, Italië, Rusland enzovoort". Het gevangenispersoneel wordt belast met deze evacuaties. Bovendien werden de illegalen die in Merksplas waren geïnterneerd, en die men moet onderscheiden van de Joden die er waren ondergebracht, apart geëvacueerd. Hier

¹³⁹ ADIV – CHD, GQG (1939-1940), reeks Deuxième section, dossier VIII. Vertrouwelijke nota van V. Neefs, aan de geschiedkundige sectie van het leger, Brussel, 9.5.1958.

¹⁴⁰ De rest van de tekst geeft op geen enkele vraag een eenduidig antwoord.

komen we later nog op terug. Ook zij vertrokken richting Frankrijk. Dat betekende echter niet dat illegalen uit verschillende Belgische gevangenissen niet samen met onderdanen van vijandelijke mogendheden en verdachten werden vervoerd. Op die manier vervaagde het onderscheid tussen de verschillende categorieën.

De getuigenissen geven een antwoord op bepaalde vragen, maar die ene essentiële vraag blijft onbeantwoord: wie besliste om de geïnterneerden naar Frankrijk te evacueren. Maar als we het verloop van het beslissingsproces hypothetisch benaderen, vallen de duidelijke tegenstellingen tussen de verklaringen van de betrokkenen weg en kunnen we een aantal elementen wel duiden. Vanaf de eerste dag van de vijandelijkheden was de militaire situatie al zo kritiek dat de Generale Staf meteen besliste om alles en iedereen naar de tweede verdedigingslinie van het land terug te trekken. De Tweede Sectie van de Generale Staf wou de geplande evacuatie van onderdanen van vijandelijke mogendheden van Henegouwen naar Frankrijk verplaatsen. Omdat deze kwestie onder de bevoegdheid van Justitie viel, werd ook dit ministerie op de hoogte gebracht. De Staatsveiligheid, de Vreemdelingenpolitie en het Bestuur der Strafinrichtingen, die betrokken partij waren en ook wel beseften dat de snelle opmars van de Duitse troepen reële risico's inhield, gingen akkoord met de beslissing van de Generale Staf om de evacuatie naar Frankrijk te verschuiven. En als je vijandelijke onderdanen moet evacueren, kun je maar beter meteen ook alle verdachten evacueren. Misschien speelden ze al met dat idee voor de Generale Staf met het voorstel kwam. In ieder geval kwamen de verschillende diensten nog diezelfde dag, dus op 11 mei, tot “een mondeling akkoord”, zoals geschetst door Ernst de Bunswyck. Omdat alles snel moest gaan en er dus geen geschreven overeenkomst was, werden vijandelijke onderdanen samen met verdachten naar Frankrijk geëvacueerd. De regering keurde deze maatregel de volgende dag goed. Waarschijnlijk gebeurde dit op voorstel van de minister van Justitie.

We komen later op de eigenlijke verklaringen van de bovenvermelde getuigen terug. In concreto gaf de Generale Staf blijkbaar de richtlijnen met betrekking tot de evacuatie. De ministers van Justitie en van Communicatie gaven het leger alleen maar logistieke steun bij de uitvoering van deze operatie. Bijna zeker is wel dat het militaire gerecht, en dus ook Walter Ganshof van der Meersch, niets te maken had met deze beslissing en de concrete uitvoering ervan. Nochtans zou een aantal Vlaams-nationalisten hem enkele weken na de capitulatie de verantwoordelijkheid voor deze operatie in de schoenen schuiven. De beslissing om de illegale vluchtelingen te evacueren kwam echter helemaal voor rekening van het ministerie van Justitie en de uitvoering ervan werd door het personeel van het ministerie verzekerd.

5.1.3.3. De konvoien naar Frankrijk

In Frankrijk bekeek het politieke hoofd van het ministerie van Buitenlandse zaken de mededelingen van de ambassadeur op 11 mei. De man nam meteen contact op met directeur-generaal Bussières van de *Sûreté nationale* en met generaal Ménard, verantwoordelijk voor de interneringskampen die onder de bevoegdheid vielen van het Franse leger¹⁴¹. Het valt niet binnen het kader van deze studie om de beslissingen van de Franse overheid te reconstrueren, maar we moeten wel opmerken dat zij

¹⁴¹ AMBuZ, Politieke en commerciële correspondentie. Z-Europa, reeks Duitsland, 1930-1940, 791. Nota, Internement d'Allemands suspects arrêtés en Belgique, s.l., 11.5.1940.

principieel akkoord ging met een evacuatie. Dit kwam er waarschijnlijk op 12 mei, toen de kwestie aan de regering Pierlot werd voorgelegd. We konden de precieze samenstelling en het traject van de verschillende konvoeien nagaan, vooral omdat er voor deze periode geen archieven van de NMBS bestaan. Op basis van uiteenlopende getuigenissen kunnen we wel een aantal konvoeien identificeren en bepaalde typische kenmerken vaststellen. Op 12 mei verlieten minstens drie konvoeien Brussel. Dat staat alleszins vast. Een van die konvoeien vertrok om acht uur 's avonds uit Etterbeek en nam de 1530 onderdanen van vijandelijke mogendheden uit de Rolin-kazerne mee¹⁴². De bewaking bleef in handen van luitenant de Marchi en zijn manschappen. De trein moest naar Tourcoing, waar de luitenant de bewaking aan de Franse overheden moest overdragen. Daar gaf de prefect van het departement Nord de luitenant de opdracht om zelf voor het escorte te blijven zorgen. De officier belde met de leiding in Brussel en kreeg het bevel om de instructies van de prefect uit te voeren. De trein zette zijn tocht verder van Tourcoing naar het kamp van Fauga, in de buurt van Toulouse, waar de luitenant de geïnterneerden op 17 mei overdroeg aan een officier van het Franse leger. De 1.300 tot 1.500 geïnterneerden van de Gêruzet-kazerne vertrokken om 22 uur, dus twee uur na die van de Rolin-kazerne. Zij werden over het hele traject begeleid door luitenant Lavallée en zijn manschappen. Hun trein ging naar Doornik, waar ze de volgende dag aankwamen. Maar in plaats van de geïnterneerden zoals gepland over te dragen aan andere militairen, kreeg luitenant Lavallée een nieuwe opdracht: hij moest ze naar Midden-Frankrijk brengen, naar Isle Jourdain. Omdat er nog nieuwe gevangenen bijkwamen, werd beslist om een extra trein in te zetten. Luitenant Lavallée leidde een van de twee konvoeien. Tijdens een stop in Le Mans kreeg zijn sectie versterking van een twaalfstal Franse soldaten. Wij weten niet wanneer het konvooi op zijn bestemming aankwam, maar dat het is aangekomen, staat vast. In L'Isle Jourdain droeg Lavallée de geïnterneerden over aan de Franse autoriteiten. Het lijkt erop dat alleen de derde trein bij de grens door de Franse gendarmerie werd overgenomen¹⁴³, maar we hebben te weinig gegevens om dit met zekerheid te kunnen zeggen. Misschien gaat het hier om het konvooi dat door ene luitenant Collette werd geëscorteerd¹⁴⁴.

Deze drie treinen vervoerden alleszins het leeuwendeel van de onderdanen van vijandelijke mogendheden die in Brussel waren geïnterneerd. Het *Comité d'Assistance aux Réfugiés juifs* werd in de ochtend van 14 mei ingelicht over het feit dat alle vluchtelingen met speciaal samengestelde treinen naar Frankrijk waren vertrokken¹⁴⁵. Die informatie kwam waarschijnlijk van het ministerie van Justitie. Een andere grote colonne verliet Brussel nog op 15 mei. Misschien ging het om de trein die geïnterneerden naar de gevangenis van Vorst bracht. De Generale Staf had die instelling namelijk niet als verzamelplaats voor onderdanen van vijandelijke mogendheden gepland. Deze trein, waarvan de passagiers dus voor het merendeel uit verdachten en misschien ook illegale buitenlanders bestond, zou volgens gegevens van het ICRK richting Brugge of Doornik zijn gereden¹⁴⁶. In ieder geval belandde het konvooi van

¹⁴² ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 148. Rapport van Vanderborgh, over Alexandre Trebitsch, Brussel, 15.6.1942.

¹⁴³ SOMA, AA 1450, 311. Gesprek met Erich Horn, 12.2.1988.

¹⁴⁴ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 148. Rapport van Vanderborgh, over Alexandre Trebitsch, Brussel, 15.6.1942.

¹⁴⁵ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van [onbekend], Report, Paris, 19.5.1940.

¹⁴⁶ AICRK, G.85, série Gouvernements, dossier Belgique. Septembre 1939 – Janvier 1943. Brief van F. Barbey, aan de Voorzitter van de Belgische Ministerraad, Genève, 30.7.1940.

15 mei ook in Saint-Cyprien. Twee konvooien met in totaal tweeduizend onderdanen van vijandelijke mogendheden verlieten Antwerpen in de vroege middag van 12 mei. Nadat het tweede konvooi verdachten uit Mechelen had opgeladen, reed deze door naar Frankrijk, waar de Franse autoriteiten de inzittenden moesten overnemen¹⁴⁷. Maar in Tourcoing vonden de Belgische militaire begeleiders niemand om hen af te lossen. Op bevel van de provinciecommandant van Henegouwen bleven de soldaten het konvooi naar Frankrijk begeleiden. De konvooien uit Antwerpen en Brussel, die ook in Frankrijk onder Belgische begeleiding bleven, waren geen uitzondering: een Belgische diplomaat in Perpignan zou later vertellen dat Belgische politiemensen minstens één konvooi tot in het kamp van Saint-Cyprien escorteerden¹⁴⁸. Wat er ook van zij, de jonge luitenant die vanuit Antwerpen de opdracht had gekregen om de escortes te organiseren, zou na de oorlog verklaren dat hij nooit precieze instructies had gekregen over zijn missie en over de plaats waar de geïnterneerden naartoe moesten worden gebracht¹⁴⁹. De officier vertelde ook hoe de groep geïnterneerden als vijanden werden behandeld. En hoe verder op Franse bodem, hoe slechter de behandeling werd en hoe vaker de gevangenen werden vernederd.

Andere konvooien verlieten Doornik met geïnterneerden uit Vlaamse steden, zoals Gent en Oostende. Brugge hielp eveneens meerdere treinen op weg naar Frankrijk om de geïnterneerden te evacueren die in de gevangnissen van de stad waren verzameld. De eerste drie verlieten de stad tussen 15 en 17 mei met bestemming Frankrijk. De volgende treinen raakten niet verder dan Lombardsijde. Niet alle konvooien liepen trouwens per spoor. Het konvooi van 15 mei uit Brugge was samengesteld uit drie bussen die een zeer heterogene groep van 78 passagiers aan boord hadden¹⁵⁰. Onder de twintig verdachte Belgen zowel rexisten, met Léon Degrelle zelf, maar ook communisten, en leden van het Verdinaso en het VNV. De 58 buitenlanders hadden verschillende nationaliteiten. Een deel van die gevangenen, onder wie een handvol echte Duitse spionnen, was als verdachten opgesloten. De rest was opgepakt als onderdaan van vijandelijke mogendheden. Daaronder ook achttien Joden die uit verschillende plaatsen afkomstig waren. Dit konvooi trok eerst richting Oostende, daarna naar Duinkerken. Daar werd Degrelle van de andere verdachten gescheiden en namen de Franse autoriteiten hem te hunnen laste. In Béthune werden de geïnterneerden aan de *Sûreté* toevertrouwd en tot 19 mei opgesloten. Daarop werden ze 's nachts naar Abbeville geëvacueerd. In de chaos van de Duitse bombardementen van de volgende dag besloot een Franse officier de geïnterneerden te fusilleren omdat hij vond dat ze niet konden worden geëvacueerd. Op het ogenblik dat een andere Franse officier eindelijk ingreep, waren er al 21 mensen afgeslacht: 8 Belgen en 13 buitenlanders, onder wie een Oostenrijkse Jood die aan schizofrenie leed. Joris Van Severen, hoofd van het Verdinaso, was ook een van de slachtoffers. De overlevenden werden te voet naar Rouen overgebracht. Een tiental van deze mensen werd vrijgelaten, de rest belandde in de gevangenis van Caen, waar ze opgesloten bleven tot de Duitse troepen hen op 2 juni bevrijdden. De slachtoffers van Abbeville waren niet alleen. Andere geïnterneerden vonden de dood bij luchtaanvallen van de Duitsers tegen de Belgische en Franse communicatiekanalen. Een rapport van het *Comité d'Assistance aux Réfugiés*

¹⁴⁷ L. SAERENS, *Etrangers...*, p. 563.

¹⁴⁸ DOS, 184-79.535, ordner 1. Brief van J.H.A. Verbruggen, aan P.-H. Spaak, Perpignan, 13.7.1940.

¹⁴⁹ W. DE MAESSCHALK, *Gardes in oorlog...*, p. 47.

¹⁵⁰ C. VLAEMYNCK, *Dossier Abbeville...*; Dirk MARTIN, "Abbeville, 20 mai 1940: la bavure", in *Jours de Guerre*, nr. 3, Brussel, 1991, p. 69-79.

juifs vermeldt dat de Duitsers verschillende konvooien met geïnterneerden bombardeerden. Daarbij vielen 20 doden en verschillende gewonden¹⁵¹. Het konvooi van 12 mei uit Etterbeek, dat onder leiding stond van luitenant de Marchi, werd tijdens een stop in Ath door Duitse vliegtuigen bestookt¹⁵². Het bombardement kostte het leven aan zeven gevangenen. Verschillende anderen raakten gewond. Naast de chaos was er ook de afstand. De reis duurde dagen, vaak zelfs weken. Ook dat kan de allerzwakste vluchtelingen fataal zijn geworden. Misschien zijn er onderweg gevangenen gestorven zonder dat we dat weten of de precieze omstandigheden kennen.

Zowat alle getuigen zijn het erover eens dat de levensomstandigheden aan boord van de konvooien die België in de dagen na de invasie verlieten, niet erg benijdenswaardig waren. De verschillende geïnterneerden, onderdanen van vijandelijke mogendheden, verdachten en illegale buitenlanders zaten gewoon door elkaar¹⁵³. Iedereen werd in alle haast naar Frankrijk geëvacueerd. Tot aan de Franse grens bewaakte het Belgische leger de konvooien. Daarna moesten de Franse autoriteiten die taak in principe overnemen¹⁵⁴. Het plaatje dat de tijdgenoten van deze zogenaamde ‘spooktreinen’ schetsen, is bijzonder hard. De hermetisch afgesloten wagons waren overbevolkt en de hygiëne was beneden alle peil. De gevangenen zaten vaak heel lang zonder eten of drinken opgesloten. Psychisch was de tocht ook een zware dobber. De geïnterneerden wisten niet wat hen te wachten stond en de begeleidende soldaten vonden het soms nodig om hen te beledigen, te mishandelen en af te persen. De luitenants de Marchi en Lavallée zouden achteraf bevestigen dat ze het misplaatste gedrag van sommige manschappen niet hadden opgemerkt¹⁵⁵. Een zekere luitenant Collette, die verantwoordelijk was voor een ander konvooi, zou de waardevolle spullen van de geïnterneerden hebben ingezameld zonder hen een ontvangstbewijs te geven of een lijst op te stellen. We weten dan ook niet wat er met de goederen van de geïnterneerden is gebeurd.

De gevangenen hadden ook te lijden onder de beledigingen van de lokale bevolking. We merken in dit verband op dat bepaalde wagons grote opschriften droegen zoals ‘5de colonne’ of ‘parachutisten’, wat de rancune na de nederlaag niet bepaald wegnam. Het gebeurde ook dat geïnterneerden korte tijd in geïmproviseerde kampen

¹⁵¹ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van [onbekend], Report, Paris, 19.5.1940.

¹⁵² ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 148. Rapport van Vanderborght, over Alexandre Trebitsch, Brussel, 15.6.1942. Een van de geïnterneerden had het over tien tot vijftien doden. SOMA, AA 1450, 311. Gesprek met Erich Horn, 12.2.1988.

¹⁵³ Wij merken nog op dat van de ongeveer veertig personen die tussen 1 september 1939 en 10 mei 1940 werden gearresteerd en vervolgd op verdenking van spionage (27 hiervan alleen al door het parket van Brussel), op het ogenblik dat de vijandelijkheden losbarstten, bijna niemand was berecht. Zij werden dus ook naar Frankrijk gestuurd om er later te worden berecht. Misschien werden zij in dezelfde konvooien als de andere geïnterneerden geëvacueerd. AG, Archieven van het auditoriaat-generaal in Londen, reeks Principes III, dossier P22/5. Nota van F. Lepage, Régime des étrangers en Belgique, et mesures permettant d'éviter et de réprimer l'espionnage, la trahison et les agissements dits de 5e colonne, Londres, 24.3.1941.

¹⁵⁴ Victor Neefs, die op dat ogenblik verantwoordelijk was voor de Tweede Sectie van de Generale Staf, zal in zijn memoires heftig ontkennen dat de Generale Staf "Belgische burgers aan de genade van vreemdelingen heeft opgeleverd, wie zij ook waren". Maar zelfs al klopt dit, dan nog zegt dit niets over de houding van de Generale Staf tegenover het uitleveren van buitenlanders aan een andere mogendheid. ADIV – CHD, GQG (1939-1940), reeks Deuxième section, dossier VIII. Vertrouwelijke nota van V. Neefs, aan de geschiedkundige sectie van het leger, Brussel, 9.5.1958.

¹⁵⁵ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 148. Rapport van Vanderborght, over Alexandre Trebitsch, Brussel, 15.6.1942.

doorbrachten, zoals dat van Orléans. Die kampen waren niet ingericht om deze mensen op te vangen. Tegelijk bleef de onzekerheid over hun definitieve lot knagen. Ze verbleven er enkele dagen en vertrokken dan opnieuw, deze keer naar hun eindbestemming: het kamp van Saint-Cyprien bij Perpignan aan de Middellandse Zee. Aan boord van de konvooien werden de vrouwen van de mannen gescheiden¹⁵⁶. Onderweg, meestal in Toulouse, werden ze samen met de kinderen, als die er waren, naar een andere bestemming afgeleid: het kamp van Gurs. Zowel in Toulouse als elders gebeurde het ook dat families die België vrijwillig waren ontvlucht, bijvoorbeeld om hun geïnterneerde man en/of vader te volgen, door de Franse autoriteiten werden opgepakt. Zij vielen dan plots onder de bepalingen die de Fransen aan onderdanen van vijandelijke mogendheden oplegden¹⁵⁷. Ook vele Joden die nog voor de Belgische maatregelen van kracht werden of die ondanks deze maatregelen hadden beslist om te vluchten, belandden in de kampen van Saint-Cyprien, Gurs of Argelès.

Aan de uittocht van konvooien met geïnterneerden naar Frankrijk kwam na 18 mei een einde omdat de Duitsers toen de communicatie tussen België en Zuid-Frankrijk uitschakelden.

5.1.4. De Belgische kampen lopen leeg

Maar we hebben nog niet het hele verhaal van de evacuaties verteld. We moeten het namelijk nog hebben over de specifieke situatie van de Joodse vluchtelingen die de Belgische overheden voor 10 mei in de betreffende centra internerden of onderbrachten. Deze mensen maakten niet te verwaarlozen deel uit van de Joodse bevolking in de kampen van Zuid-Frankrijk¹⁵⁸.

5.1.4.1. De evacuatie van de interneringscentra

We hebben het al vaker gehad over de mensen die op basis van de besluitwet van 28 september 1939 als illegale vreemdelingen op Belgische bodem werden geïnterneerd. Een deel van deze mensen verbleef een tijdje in een strafinstelling om daarna te worden overgebracht naar speciale interneringscentra. De meeste mannen werden in Merksplas ondergebracht, in een ander gebouw dan dat waar de Joodse vluchtelingen

¹⁵⁶ Een steekproef van 350 Joden die in Zuid-Frankrijk werden geïnterneerd en door een studente zijn geanalyseerd, bevatte achttien vrouwen. S. MEUNIER, *Les Juifs de Belgique dans les Camps...*, p. 62.

¹⁵⁷ Deze bepalingen werden op 15 mei 1940 uitgevaardigd, maar waren eigenlijk een vervolg op een reeks maatregelen van september 1939. D. PESCHANSKI, *La France des camps. L'internement. 1938-1946*, s.l., 2002, p. 153.

¹⁵⁸ De analyse van een steekproef van 350 uit Groot-Duitsland afkomstige Joden die uit België gevoerd waren en in Frankrijk geïnterneerd, wijst erop dat een derde van hen op een bepaald moment in een Belgisch kamp verbleef. Sabine MEUNIER, *Les Juifs de Belgique dans les camps du Sud-Ouest de la France*, Brussel 1999 (licentiaatsverhandeling Geschiedenis, ULB, o.l.v. J. Gotovitch), p. 25-28. Benadrukken we dat dit totaal geen onderscheid maakt tussen de opvangcentra voor vluchtelingen en de interneringskampen in het kader van de besluitwet van 28 september 1939. Bovendien onderscheidt de studie niet diegenen die als illegale vreemdelingen werden opgesloten en zij die als Joodse vluchtelingen werden ondergebracht. Een recent onderzoek vermeldt 334 geïnterneerden die afkomstig waren van Halle, Merksplas en Marneffe op een totaal van 4.419 Joden die in Saint-Cyprien waren opgesloten. Marcel BERVOETS-TRAGHOLZ, *La liste de Saint-Cyprien. L'odyssée de plusieurs milliers de juifs expulsés le 10 mai 1940 par les autorités belges vers des camps d'internement du sud de la France, antichambre des camps d'extermination*, Brussel, 2006, p. 115-121.

werden opgevangen. Andere Joden werden in centra ondergebracht zoals dat van Marchin (dat moest het centrum voor vluchtelingen vervangen), Marneffe (dat ook vluchtelingen opving) of Nijvel. Misschien waren er nog andere interneringscentra, voornamelijk in een aantal gevangenissen. Toen de vijandelikheden losbarstten, werden alleszins nog tientallen illegalen over verschillende gevangenissen van het land verspreid. In Antwerpen, Gent, Brugge en Leuven, en waarschijnlijk ook in andere Belgische gevangenissen, werden ze samen met verdachten en onderdanen van vijandelijke mogendheden opgesloten, waarschijnlijk op bevel van de minister van Justitie. Het is onbekend met hoeveel ze op 10 mei 1940 waren, maar het ging ongetwijfeld over vijfhonderd tot duizend mensen.

Op 10 mei 1940 telde de gevangenis van Merksplas 353 mannelijke buitenlandse geïnterneerden. Zij zaten samen in interneringscentrum I¹⁵⁹. Daar moeten we de 109 illegale buitenlanders bijtellen die in het centrum voor sociaal verweer waren geïnterneerd¹⁶⁰. Die vormden interneringscentrum II, waarvan de samenstelling minder goed gekend is. In centrum II zaten namelijk heel veel verschillende nationaliteiten samen. Wel weten we zeker dat er 23 Joden bij waren. Die kwamen bijna allemaal uit Midden- en Oost-Europa¹⁶¹. Zij konden worden geïdentificeerd omdat het register van het interneringscentrum hun godsdienst vermeldt. Op dat ogenblik herbergde het interneringscentrum voor vrouwelijke vreemdelingen van Sint-Andries-Brugge 72 vrouwen, van wie ongeveer drie vierden Israëliische, en twee baby's¹⁶².

Bij het begin van de vijandelikheden brak er onder de bevolking van centrum I (en misschien ook onder die van centrum II, maar daarover hebben we voor wat die fase betreft geen informatie) toch wat onrust uit. De bewoners waren waarschijnlijk nerveus als gevolg van de gebeurtenissen omdat ze vreesden in handen van de Duitsers te vallen. Dat laatste gold zeker voor de Joodse geïnterneerden. De gevangenisdirecteur maande hen aan om rustig te blijven, maar kon nog geen uitsluitsel geven over hun lot. Die vraag werd de volgende dag beantwoord. Op 11 mei 1940 om acht uur 's ochtends vergaderde de directie van de strafinstelling van Merksplas, waarvan interneringscentrum I deel uitmaakte, om te bespreken hoe ze kon voldoen aan de beslissing van de minister van Justitie om de instelling naar de kolonie van het West-Vlaamse Ruiselede, in de buurt van Tielt, te verhuizen¹⁶³. Die bestemming werd ongetwijfeld ingegeven door de recente beslissing van de regering om daar een enorme interneringsorganisatie op te richten¹⁶⁴. Daar moesten drieduizend mensen worden opgenomen, maar we weten niet of de werken daar rond waren (of dat er zelfs maar mee was begonnen). Tegen drie uur 's middags stond een konvooi vrachtwagens klaar

¹⁵⁹ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 186. Bevolkingsregister, 1935-1940.

¹⁶⁰ Er kwamen er nog enkelen bij voordat het centrum naar Ruiselede werd overgebracht.

¹⁶¹ In het bijzonder vier Duitsers, twee Oostenrijkers, 1 Tsjecho-Slowaak, zes Polen en vier staatlozen. RAB, Archief van de Rijksweldadigheidscolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980) – Overdracht 1996-1997, 5009. Interneringsregister, 1939-1940

¹⁶² RAB, Archief van de rijksweldadigheidsgestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1992) – Overdracht 1999, 1454. Bevolkingsregister, 1940-1946.

¹⁶³ Tenzij anders vermeld, komt het relaas van de tocht van de geïnterneerden van Merksplas uit een verslag van drie pagina's. RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Verslag van F. Van Waerebeke, Uittreksel uit het dagboek van den heer Bestuurder, Pau, 12.6. 1940.

¹⁶⁴ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraden op 4, 15 en 22 april 1940, s.l, s.d.

om Merksplas onder leiding van adjunct-directeur Meertens te verlaten. Tweehonderd vijftig geïnterneerden en een deel van de documentatie werden nog die dag naar Ruisselede overgebracht. Een dag later begeleidde gevangenisdirecteur Firmin Van Waerebeke de rest van de gevangenen (een honderdtal mensen) naar Ruisselede¹⁶⁵. Voor zijn vertrek droeg hij de directie van de instelling over aan adjunct-directeur Jacquemijn¹⁶⁶. Maar er kwam nog een contingent van Merksplas in Ruisselede aan: de geïnterneerden van interneringscentrum II, die in de instelling voor sociaal verweer zaten. Van de 112 mensen die op 11, 12 en vooral 13 mei werden overgebracht, konden er onderweg 17 ontsnappen. Ongetwijfeld waren dat voor een deel Duitse Joden¹⁶⁷. In totaal kwamen er 446 geïnterneerden uit Merksplas in Ruisselede aan. Daar liepen de mensen van centrum I en II inmiddels door elkaar.

Op 15 mei kreeg Ruisselede nieuwe orders. Herman Bekaert gaf per telefoon het bevel om het contingent over de Franse grens, in Tourcoing, terug te trekken¹⁶⁸. Omdat men toch wat tijd nodig had om deze nieuwe tocht te organiseren, was het contingent pas de volgende ochtend klaar om te vertrekken. Omdat de vrachtwagens waren gemobiliseerd om de archieven te transporteren, moest het traject deze keer te voet worden afgelegd, toch tot het station van Beernem, op vijf, zes kilometer van de kolonie, waar een trein klaarstond. Het bewakingspersoneel en een peloton van 56 soldaten, dat onder het bevel stond van een luitenant, escorteerden de colonne. Omdat er tussen Merksplas en Ruisselede verschillende mensen waren gevlucht, werd de geïnterneerden verteld dat het escorte het bevel had gekregen om iedereen neer te schieten die nog probeerde te vluchten. De documenten vermelden geen enkel incident tijdens de voettocht. Het hele contingent werd in elk geval op de 22 goederenwagens van de trein naar Tourcoing gezet. De 46 bedienden en bewakers en de 128 familieleden die hen begeleidden, kregen trouwens geen voorkeursbehandeling. Het konvooi zette zich om 9.10 uur in beweging. Wat later stopte de trein in Brugge om een contingent uit het centrum van Sint-Andries-Brugge aan boord te nemen. De 72 vrouwen die bij het uitbreken van de vijandelijkheden geïnterneerd waren, kregen op 11 mei het gezelschap van tien vrouwen uit de gevangenis van Brugge. Daarna kwamen er nog enkele andere geïnterneerden bij¹⁶⁹. Van de 86 vrouwen die op de avond van 14 mei in Sint-Andries zaten, bleven er twee met hun baby's achter. En dus namen 84 vrouwen, samen met de geïnterneerden van Merksplas, de trein naar Frankrijk. Het konvooi vorderde bijzonder langzaam. Zo langzaam zelfs dat het de Franse grens pas na valavond bereikte. Tot grote verbazing van Firmin Van Waerebeke, die het konvooi vergezelde, stopte de trein niet in Tourocing, maar in Roubaix. Daarna ging het verder naar Atrecht, waar de levensmiddelen voor de geïnterneerden zich bevonden. Maar de trein zette zijn weg verder zonder de levensmiddelen op te laden. Van Waerebeke probeerde in de volgende stations aan rantsoen te geraken, maar

¹⁶⁵ Er ontbreken maar twee geïnterneerden. Zij konden tijdens een luchtaanval ontsnappen. RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Verslag van F. Van Waerebeke, Uittreksel uit het dagboek van den heer Bestuurder, Pau, 12.6.1940.

¹⁶⁶ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 40. Dienstbevel n°47, van F. Vanwaerebeke, Merksplas, 12.5.1940.

¹⁶⁷ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Nota, Lijst der geïnterneerden komende van Centrum II, s.l., 13.5.1940.

¹⁶⁸ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Verslag van F. Van Waerebeke, Uittreksel uit het dagboek van den heer Bestuurder, Pau, 12.6.1940.

¹⁶⁹ RAB, Archief van de rijksweldadigheidsgestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1992) – Overdracht 1999, 1454. Bevolkingsregister, 1940-1946.

niemand wou iets aan “die Moffen” geven. Het Franse leger wou wel levensmiddelen afstaan, maar dan alleen voor de begeleiders. Het konvooi trok dus verder naar het zuiden zonder dat de geïnterneerden sinds hun vertrek iets hadden gegeten, klaarblijkelijk omdat de Belgische autoriteiten slecht georganiseerd waren en de Fransen weigerden om proviand af te staan. Uiteindelijk kon Van Waerebeke bij hun aankomst in Mans vlees en brood voor de geïnterneerden bemachtigen. Dat was op 18 mei om zes uur ‘s avonds, dus bijna zestig uur na hun vertrek uit Ruiselede. Enkele uren later stopte de trein in La Flèche, in het departement van de Sarthe. Iets voor middernacht kwam de onderprefect de 84 vrouwen die in Brugge waren opgestapt, en hun persoonlijke dossiers ophalen. Hier raken wij hun spoor bijster, maar het is waarschijnlijk dat ze in het kamp van Gurs zijn beland.

De volgende dag kwam de trein in Tours aan. Daarna ging het richting Bergerac, waar de trein op maandag 20 mei bij het krieken van de dag stopte. Dat was dus vier dagen en vier nachten na het vertrek. De plaatselijke commandant verwachtte een konvooi van vijfhonderd Duitse oorlogsgevangenen, die hij moest inzetten bij de aanleg van een vliegveld. Het contingent voldeed natuurlijk niet aan die omschrijving, maar hij liet de treinreizigers toch door gendarmes en koloniale soldaten naar het bouwterrein overbrengen. Van Waerebeke telefoneerde met het Belgische consulaat in Bordeaux en vernam dat de regering in Le Havre zat. Toch kon hij minister Janson persoonlijk aan de lijn krijgen. Die vroeg hem om te blijven waar hij was. De Franse autoriteiten stelden twee barakkenkampen ter beschikking om de geïnterneerden in onder te brengen. Ook daar werden ze bewaakt door het gevangenispersoneel, de Belgische soldaten die het konvooi hadden begeleid, en een aantal Franse soldaten. Op 24 mei namen de Franse autoriteiten tien Franse deserteurs over. Tijdens het verblijf in Bergerac konden de personeelsleden die in België de trein om welke reden ook hadden gemist, weer bij hun collega’s aansluiten. Op de vijfde dag van hun verblijf in Bergerac werd er eindelijk over hun lot beslist. De onderprefect liet weten dat de Franse ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken samen met het Belgische ministerie van Justitie hadden beslist dat de ene helft van de geïnterneerden naar Pau zou worden overgebracht en de andere helft naar Angoulême. Van Waerebeke zou de eerste groep begeleiden, Meertens de tweede. De geïnterneerden werden in twee groepen van elk 218 mensen verdeeld, volgens criteria die wij niet hebben kunnen achterhalen. Alles wijst erop dat de nationaliteit van de gevangenen geen criterium was bij de verdeling¹⁷⁰. De konvooien vertrokken de volgende ochtend uit Bergerac. Wij weten niet wanneer en in welke omstandigheden de tweede groep in Angoulême aankwam, wel staat vast dat de tocht naar Pau niet verliep zoals gepland. De trein kwam zoals verwacht om zes uur ‘s avonds aan. Daar kreeg Van Waerebeke te horen dat de eindbestemming het kamp van Gurs was, een enorm groot, met prikkeldraad afgezet barakkenkamp waar al twintigduizend Spaanse vluchtelingen zaten. De leden van Franse mobiele garde zetten de geïnterneerden en hun begeleiders op vrachtwagens. Tegen negen uur ‘s avonds, na vijftig kilometer rijden, kwamen ze in Gurs aan. Bovendien kreeg Van Waerebeke de volgende dag, dus op 26 mei, van de kampcommandant te horen dat het Belgische contingent toch in Pau moest zijn, maar dat hun gebouw ongemeubileerd was. De Belgische directeur deed al het mogelijke

¹⁷⁰ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 216. Bevolkingsregister van de Belgische afdeling van Angoulême, s.l., 20.7.1940; RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan generaal Altmeyer, Pau, 26.7.1940.

om het probleem op te lossen. Pas op 31 mei, dus drie dagen na de capitulatie van het Belgische leger, vertrok hij samen met de 218 geïnterneerden, zijn personeelsleden en hun gezinsleden. Dit konvooi van bussen en vrachtwagens kwam in de late middag in Pau aan. Hun odyssee van drie maanden was eindelijk achter de rug, maar de geïnterneerden wisten nog altijd niet wat hen nog te wachten stond. Hun bewakers wisten al niet veel meer.

Jammer genoeg hebben wij geen informatie gevonden over het lot van de illegale vluchtelingen die in Marchin en Nijvel werden vastgehouden. We mogen alleen veronderstellen dat de gevangenisdirectie van Nijvel nog op tijd de nodige richtlijnen kon geven om iedereen te evacueren. Volgens een aantal lijsten van de Vreemdelingenpolitie van september kon een dertigtal geïnterneerden van Marneffe Saint-Cyprien bereiken, maar het traject hebben we niet kunnen reconstrueren ¹⁷¹.

5.1.4.2. De evacuatie van de vluchtelingencentra

We herinneren er nogmaals aan dat op 10 mei 1940 ongeveer 1400 Joodse vluchtelingen werden geïnterneerd of, afhankelijk van het standpunt, ondergebracht in de centra die het ministerie van Justitie aan de Joodse comités ter beschikking had gesteld. Volgens een rapport van de heer Kowarsky, waarnemend voorzitter van het Comité d'Assistance aux Réfugiés juifs, had het ministerie van Justitie oorspronkelijk op 10 mei 1940 beslist om de Joodse vluchtelingen in de opvangcentra te houden, maar hen wel door militairen te laten bewaken ¹⁷². Inspecteur-generaal Cornil zou die dag naar Merksplas, Marneffe en Marchin zijn geweest om er persoonlijk instructies te geven. Nog diezelfde dag verloor het Comité d'Assistance elk contact met de centra omdat de telefoonlijnen werden afgesloten. De leiding van het comité werd pas weken na de feiten op de hoogte gebracht van de evacuaties.

Het centrum voor Joodse vluchtelingen in Merksplas verging het heel anders dan de twee interneringscentra voor illegalen. Op 30 april 1940 waren 323 vluchtelingen ingeschreven in Merksplas. Dit was het oudste vluchtelingencentrum van allemaal, dat zeshonderd mensen kon opvangen ¹⁷³. Zoals gezegd waren veel bewoners in de weken daarvoor naar Halle en soms ook naar Eksaarde overgebracht, precies omdat Merksplas meer illegale vluchtelingen moest opvangen. Volgens een later rapport over de gebeurtenissen, opgesteld door een functionaris van het Comité d'Assistance, gaf directeur Schellekens de vluchtelingen vanaf 10 mei de keuze: ofwel zou de regering hen evacueren, ofwel kregen ze een vrijgeleide voor Brussel ¹⁷⁴. De meerderheid koos voor het eerste. Enkele tientallen mensen trokken naar Brussel, maar ongelukkig genoeg werd het merendeel in de volgende dagen als onderdanen van

¹⁷¹ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 144. Na een minutieus onderzoek heeft Marcel Bervoets in Saint-Cyprien 32 Joden kunnen identificeren die uit Marneffe kwamen, bij wie drie stellen. M. BERVOETS-TRAGHOLZ, *La liste de Saint-Cyprien. L'odyssée de plusieurs milliers de juifs expulsés le 10 mai 1940 par les autorités belges vers des camps d'internement du sud de la France, antichambre des camps d'extermination*, Bruxelles, 2006, p. 117-118.

¹⁷² AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

¹⁷³ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 729. Nota van J. Schellekens, Toestand der buitenlandsche bevolking op 1 mei 40. Centrum voor Israelistische uitwijkelingen, Merksplas, 1.5.1940.

¹⁷⁴ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

vijandelijke mogendheden opgepakt. Nog dezelfde dag of één dag later werden de vluchtelingen van Merksplas met proviand voor twee dagen op vrachtwagens gezet en naar de Franse grens gestuurd, die ze uiteindelijk ook met veel moeite bereikten. Hoe het hen verder verging, is niet duidelijk. Eenmaal de grens over hebben sommigen misschien ook de richtlijn gekregen om op eigen houtje verder te trekken. Eén ding is zeker: 167 van hen komen uiteindelijk aan in het kamp van Saint-Cyprien¹⁷⁵. Uit brieven van eind 1940 en begin 1941 die naar de directie in Merksplas werden gestuurd in een poging om achtergelaten spullen terug te krijgen, kunnen we opmaken dat het de anderen in de weken en maanden na hun evacuatie heel verschillend is vergaan¹⁷⁶. Er waren brieven bij uit België, maar ook enkele uit Zwitserland of uit andere interneringskampen in Zuid-Frankrijk¹⁷⁷.

Uit tellingen in Merksplas kunnen we afleiden dat er in het centrum van Halle ongeveer driehonderd vluchtelingen zaten. Merksplas meldde het transport van 150 mensen begin maart¹⁷⁸ en van verschillende kleinere groepen in de weken daarna. Midden april telde het centrum in elk geval al 233 vluchtelingen¹⁷⁹. Een brief van na de oorlog vermeldt dat de populatie van het centrum in Halle op 11 mei werd geëvacueerd en naar Frankrijk gebracht¹⁸⁰. Kowarsky zou enkele weken later vertellen dat hij had vernomen dat de vluchtelingen per trein waren geëvacueerd en naar kampen waren gestuurd¹⁸¹. Hij bevestigde dat hij er verschillende had gezien in Saint-Cyprien. Die mensen hadden hem verteld dat hun trein meermaals was gebombardeerd, maar dat daarbij alleen maar enkele gewonden waren gevallen. Ze zeiden ook dat de Belgische en Franse soldaten hen slecht hadden behandeld. Uit een recente telling blijkt in elk geval dat ten minste 147 vluchtelingen uit Halle in Saint-Cyprien zijn beland¹⁸².

Toen hij in september 1940 zijn rapport voor het AJJDC schreef, kon Kowarsky geen informatie over Marquain, Marchin en Eksaarde krijgen¹⁸³. Hij dacht dat de vluchtelingen uit Marchin, die op dat ogenblik maar met een handvol kunnen zijn geweest, in handen van de Duitsers waren gevallen omdat ze klem zaten tussen de vernielde bruggen van Hoi. Dat gebeurde vlak voor hun geplande vertrek op 11 mei. De vluchtelingen van Marquain daarentegen (die eind april met 174 waren¹⁸⁴) hebben volgens

¹⁷⁵ M. BERVOETS-TRAGHOLTZ, *La liste de Saint-Cyprien...*, p. 118-121.

¹⁷⁶ RAB, Joods Vluchtelingencentrum te Merksplas – Overdracht 1996, 61-62. Persoonlijke dossiers van de vluchtelingen.

¹⁷⁷ RAB, Archief van de Rijksweldadigheidscolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980) – Overdrachten 1996-1997, 5009. Brief van Œuvre de Secours aux israélites d'Allemagne, aan de directeur van de kolonies van Merksplas, Brussel, 27.01.1941. De identiteitspapieren van betrokkenen die in Gurs belandden, gingen bij het transport verloren, maar we weten niet in welke omstandigheden.

¹⁷⁸ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 729. Nota van J. Schellekens, Toestand der buitenlandsche bevolking. Centrum voor Israelistische uitwijkingen, Merksplas, 16.3.1940.

¹⁷⁹ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 744. Nota van F. Van Dormael, Veertiendaags rapport, Halle, 16.4.1940.

¹⁸⁰ RAB, Joods Vluchtelingencentrum te Merksplas – Overdracht 1996, 19. Brief van J. Schellekens, aan de directeur-generaal, s.l., 17.7.1946.

¹⁸¹ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

¹⁸² M. BERVOETS-TRAGHOLTZ, *La liste de Saint-Cyprien...*, p. 115-117.

¹⁸³ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

¹⁸⁴ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 743. Nota van [onleesbaar], Rapport hebdomadaire. Situation de la population, Marquain, 27.4.1940.

hem ongetwijfeld Frankrijk bereikt. Marquain ligt maar zes kilometer van de grens. Directeur Matton van het centrum in Marneffe zal Kowarsky enkele weken na de feiten vertellen – en Kowarsky kon zijn beweringen verifiëren bij de vluchtelingen die hij in Saint-Cyprien terugvond – dat de vluchtelingen, die misschien wel met zijn vijfhonderd waren, het centrum op de avond van 10 mei, tijdens een zwaar lucht-bombardement, hadden verlaten¹⁸⁵. De installaties van de spoorwegen in de buurt van Marneffe werden ook vernield. De vluchtelingen vormden een colonne met ook vrouwen, kinderen en bejaarden. Het centrum van Marneffe was immers ingericht om gezinnen op te vangen. Deze toevallige colonne kon Charleroi zonder verliezen bereiken, maar daar werd ze door Duitse vliegtuigen bestookt. Er vielen verschillende slachtoffers. De colonne viel uiteen. Matton deed er alles aan om de groep samen te houden, maar slaagde daar niet in. Kowarsky kon ook nog achterhalen dat de rest van de colonne toch de grens bereikte. Daar hielden de Franse autoriteiten de groep aan en zetten iedereen op de treinen naar de kampen. Wij konden deze informatie jammer genoeg niet controleren en vonden er ook niet meer informatie over. De ontsluiting van de archieven van Marneffe zou ons hierover alleszins meer leren.

Uit een gesprek van 11 mei tussen Kowarsky en inspecteur-generaal Cornil leiden we af dat de jongeren die in Eksaarde zaten, daar ook moesten blijven omdat men van mening was dat ze daar goed zaten. Nochtans zouden ze er niet lang meer blijven. Uit de verklaring van een vluchteling uit Eksaarde blijkt dat het centrum enkele dagen later, hooguit een week na het begin van de invasie werd ontruimd¹⁸⁶. De jonge geïnterneerden werden verzameld en naar Roeselare geleid. Na verloop van tijd werd de groep in twee colonnes verdeeld die Frankrijk moesten bereiken.

De colonne waarvan de getuige deel uitmaakte, werd begeleid door ene Bratoux, een man van Duitse afkomst, die officieel opvoeder was. Telkens als soldaten de groep tegenhielden omdat ze een colonne van jonge Duitsers en Oostenrijkers verdacht vonden, kon Bratoux de zaak regelen. Hij liet de militairen een aantal documenten zien waarna ze zich zelfs vriendelijk begonnen te gedragen. Volgens Rosenberg toonden die documenten aan dat Bratoux lid was van de Belgische Staatsveiligheid, wat niet uitgesloten is, en zelfs van de Britse *Intelligence Service*, wat toch wel twijfelachtig is¹⁸⁷. In Menen stond de colonne voor een gesloten grens en werd ze teruggestuurd naar Oostende. In de havenstad probeerden de vluchtelingen tevergeefs een boot te vinden. Daarop trokken ze naar Lombardsijde, waar ze in barakken werden ondergebracht en waar het Duitse leger hen uiteindelijk oppakte. Daarop besloten de Duitsers simpelweg om ze allemaal vrij te laten en naar huis te sturen.

Het lot van de bewoners van het kleine opvangcentrum voor Joodse vluchtelingen in Sint-Andries-Brugge, waar begin mei alleen maar zeven vrouwen waren ingeschreven¹⁸⁸, konden we niet achterhalen. Uit de archieven van het interneringscentrum voor illegale buitenlanders blijkt in elk geval niets wat erop zou kunnen wijzen dat het lot van de twee structuren op een bepaald ogenblik door elkaar is gelopen.

¹⁸⁵ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

¹⁸⁶ SOMA, AA 1450, 412. Gesprek met Ida Rosenberg, 12.2.1988.

¹⁸⁷ Rosenberg ziet ook een band tussen Bratoux en de schrijver Erich Maria Remarque.

¹⁸⁸ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 729. Nota van J. Schellekens, Toestand der buitenlandsche bevolking op 1 mei 40. Centrum voor Israelistische uitwijkelingen, Merksplas, 1.5.1940.

5.2. De Belgische autoriteiten in Frankrijk en het lot van de geïnterneerden vanaf mei 1940

De Belgische regering, die openlijk in conflict lag met koning Leopold III over hoe de oorlog nu verder moest, trok zich terug in Frankrijk. Terwijl de vorst en het merendeel van het Belgische leger de wapens op 28 mei neerlegden, weigerde de regering om af te treden en ze probeerde aan de zijde van de Fransen en de Britten de strijd voort te zetten met de beperkte middelen die ze had. Een deel van het personeel van de Staatsveiligheid en de krijgsauditoraten hoorde daarbij. Na wat omzwervingen vestigde de regering Pierlot zich in Poitiers. Het parlement trok zich eveneens terug in Frankrijk. Op 26 mei vestigde het zich in Limoges. Daar zette de regering haar beleid op 31 mei uiteen. De aanwezige parlementsleden stemden unaniem voor een motie die de capitulatie veroordeelde. Maar het ineensstorten van het Franse militaire apparaat betekende al snel het einde van deze poging om de Belgische overheid in Frankrijk overeind te houden.

Op 17 juni kondigde maarschalk Pétain aan dat de gevechten bijna afgelopen waren. Dat betekende het definitieve einde van deze ‘inlassing’. Vanaf die datum probeerden de leden van de ploeg Pierlot de talloze Belgen in Frankrijk, militairen én burgers, te begeleiden zonder zich al te veel om hun eigen lot te bekommeren. Het was in deze vreemde en verwarde periode in Frankrijk dat de Belgische regering werd gedwongen om het lot van de in mei 1940 geïnterneerde mensen opnieuw te bekijken.

5.2.1. Van de capitulatie van het Belgische leger tot de Frans-Duitse wapenstilstand

Al voor de capitulatie van het Belgische leger was de Franse overheid begonnen met Belgische burgers op te pakken. De exodus naar Frankrijk had er bovendien toe geleid dat honderdduizenden vluchtelingen op de Franse wegen rondzwierven. Vreemdelingen die in België verbleven, werden ook opgepakt, vooral dan Joodse vluchtelingen van Duitse afkomst. Ook de Nederlandstalige Belgen werden danig gewantrouwd door de Fransen, zo benadrukte Ganshof van der Meersch¹⁸⁹. De Belgische regering kreeg talloze klachten over de vaak willekeurige arrestaties, die ze dan ook probeerde door te geven aan de Franse autoriteiten. De arrestaties gebeurden in verschillende fases en op uiteenlopende locaties. Het ging daarbij vooral om lokale initiatieven van verschillende betrokkenen, wat het werk van de Belgische regering zeker niet vergemakkelijkte. De regering had trouwens niet de bevoegdheid om tussenbeide te komen in beslissingen die door Franse organisaties in Frankrijk waren genomen. Het wantrouwen tegenover de Belgen werd weldra ten top gedreven door de overgave van 28 mei en de invasie van Frankrijk, wat er niet toe bijdroeg de partijen dichter bij elkaar te brengen. De auditeur-generaal bemiddelde herhaaldelijk om hun vrijlating te verkrijgen. Een van deze bemiddelingspogingen was een tussenkomst via de radio om de verspreide Franse overheid te bereiken. Verder bezocht hij de Franse minister van Binnenlandse Zaken Mandel twee keer. De stappen van Ganshof hadden weinig

¹⁸⁹ SOMA, AA 1941. Nota van Walter Ganshof van der Meersch, *Rapport de [l']Auditeur Général près la Cour Militaire concernant les interventions de son office et de celui des Auditeurs Militaires au sujet des mesures administratives ordonnées par le Gouvernement à partir de la déclaration de l'état de siège (Arrêté Royal du 10 mai 1940)*, Bruxelles, 31.12.1940.

succes. Integendeel, Mandel verbood elke actie van de Belgische Staatsveiligheid in Frankrijk, tenzij er Franse ambtenaren bij aanwezig waren. Na de capitulatie van 28 mei begon men opnieuw en zelfs met meer ijver mensen te arresteren.

In die sfeer van vijandigheid tegenover de Belgische aanwezigheid werd de regering geconfronteerd met het probleem van de in Frankrijk geïnterneerde Belgen. In feite was dit een drievoudig probleem want het ging om:

- vluchtelingen uit België, die zoals we al stelden, door de Franse overheid op Frans grondgebied waren gearresteerd;
- verdachten en vijandelijke onderdanen die uit België waren geëvacueerd naar Franse kampen, en bijgevolg onder de hoede van de Fransen waren geplaatst;
- een aantal uit België geëvacueerde gevangenen, die in Frankrijk onder Belgisch toezicht bleven, in vleugels van Franse gevangenis die voor dat doel aan de Belgische gevangenisadministratie waren uitgeleend.

De eerste groep bestond zowel uit Belgen als uit buitenlanders. Bij de tweede groep was dat ook het geval voor de verdachten. Buitenlanders waren alleen de vijandelijke onderdanen van de tweede groep, en bijna alle gedetineerden van de derde groep, die hoofdzakelijk uit illegale buitenlanders bestond.

5.2.1.1. Belgische overheid en Franse kampen

Na de Belgische overgave werden de meeste in België geïnterneerde personen voorlopig in Franse kampen in het zuiden opgesloten. Verscheidene duizenden Duitse onderdanen, Joodse vluchtelingen, sympathisanten van uiterst rechts, communistische militanten of leiders van de Vlaamse beweging kwamen achter het prikkeldraad van de kampen terecht, in het begin hoofdzakelijk in Saint-Cyprien, Gurs of Le Vernet in de Ariège. De op zijn minst wanordelijke omstandigheden van hun gevangenneming en vervolgens van hun vervoer naar de kampen zorgden ervoor dat deze groepen mensen van verschillende origine en met soms totaal tegengestelde ideeën door een vreemde speling van het lot door elkaar liepen. Vaak wordt het voorbeeld van het kamp van Le Vernet aangehaald, waar Antwerpse Joden een barak deelden met leden van de antisemitische liga van de metropool. De meeste Joden van het mannelijke geslacht die in België als vijandelijke onderdanen waren aangehouden, of soms om dezelfde reden later in Frankrijk, belandden eind mei of begin juni in het kamp van Saint-Cyprien¹⁹⁰. De vrouwen werden naar Gurs gestuurd terwijl verdachte personen vooral in Le Vernet werden geconcentreerd.

Enkele ondergeschikte vertegenwoordigers van de Belgische overheid bleven min of meer op de hoogte van het lot van de Belgische én buitenlandse personen die uit België naar Franse kampen waren overgebracht. Eind mei 1940 werden Belgische ambtenaren gedetacheerd in het kamp van Gurs, wellicht personeel van de Belgische strafinrichtingen. Helaas zijn de bronnen hierover even beknopt als zeldzaam¹⁹¹. We weten niets over hun aantal, noch over hun opdracht. Wel weten we dat bepaalde konvoeien vanuit België door een Belgisch escorte werden begeleid en dat Belgische soldaten in die periode werden ingezet om geïnterneerden over te brengen, in het

¹⁹⁰ 94 % van de steekproef van de geïnterneerde Joden uit het *Reich* onderzocht door S. Meunier passeerde in Saint-Cyprien. S. MEUNIER, *Les Juifs de Belgique dans les Camps...*, p. 62.

¹⁹¹ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan P.-E. Janson, 2.6.1940.

bijzonder de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, die naar het kamp van Gurs werd verplaatst ¹⁹². Maar nogmaals, we kunnen weinig afleiden uit de korte vermeldingen terzake.

Ondanks deze implicatie, ook al ging het om lokale en eerder marginale feiten, kwam het probleem van de geïnterneerden op het hoogste niveau niet aan bod. Sinds de aanval van de Duitsers waren de problemen voor de Belgische regering alleen maar erger geworden. Ze moest tegelijk het hoofd bieden aan het militaire fiasco van het leger, het humanitaire drama van de vluchtelingen, een crisis van het regime én haar eigen ballingschap in Frankrijk. Alles wijst erop dat het lot van de verdachten en de vijandelijke onderdanen in dergelijke omstandigheden voor de Belgische ministers steeds verder op de achtergrond raakte. Van half mei tot half juni vinden we geen enkel spoor, met uitzondering van de verwijzing naar een telefoongesprek van 20 mei tussen Janson en de directeur van Merksplas, die zich toen met zijn geïnterneerden in Bergerac bevond. Het lijkt erop dat het probleem volledig aan de zorg van de Franse republiek werd overgelaten.

Wel is het zo dat het lot van de personen die in België om veiligheidsredenen waren opgepakt, van bij hun overdracht aan de Franse autoriteiten voor hun huisvesting van de Fransen afhankelijk werden. Er was alleen de afspraak dat de Belgische minister van Justitie terzake kon ingrijpen. Zo interpreteerde Ganshof de kwestie alleszins ¹⁹³. We hebben echter geen enkel document gevonden dat het bestaan van een dergelijke overeenkomst bevestigt. Ter ondersteuning van deze hypothese vermeldde de auditeur-generaal zijn ontmoeting rond 12 juni met een ambtenaar die verschillende groepen geïnterneerden naar Frankrijk zou hebben begeleid en Belgische afdelingen in Franse strafinrichtingen zou hebben georganiseerd. Het ging waarschijnlijk om een van de Belgische ambtenaren die – zoals in Pau – die ongewenste personen, die voor de invasie waren geïnterneerd en naar Frankrijk geëvacueerd, bleef bewaken. Het ging dus niet zoals Ganshof dacht om personen die op 10 mei om veiligheidsredenen waren gearresteerd ¹⁹⁴. Nog altijd volgens Ganshof van der Meersch werd de Belgische regering pas half juni op de hoogte gebracht van het bestaan en de ligging van bepaalde opvangplaatsen voor personen die in België voorlopig waren gearresteerd ¹⁹⁵. Hijzelf kreeg op 13 juni van de Minister van Landsverdediging te horen waar verschillende Franse interneringskampen gelegen waren. De volgende dag werd de

¹⁹² RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan de kampcommandant van Gurs, 8.6.1940.

¹⁹³ SOMA, AA 1941. Nota van Walter Ganshof van der Meersch, *Rapport de [l']Auditeur Général près la Cour Militaire concernant les interventions de son office et de celui des Auditeurs Militaires au sujet des mesures administratives ordonnées par le Gouvernement à partir de la déclaration de l'état de siège (Arreté Royal du 10 mai 1940)*, Bruxelles, 31.12.1940.

¹⁹⁴ Op enkele uitzonderingen na, want bepaalde personen die in mei 1940 werden gearresteerd, sloten zich bij deze groepen aan. Zie verder.

¹⁹⁵ SOMA, AA 1941. Nota van Walter Ganshof van der Meersch, *Rapport de [l']Auditeur Général près la Cour Militaire concernant les interventions de son office et de celui des Auditeurs Militaires au sujet des mesures administratives ordonnées par le Gouvernement à partir de la déclaration de l'état de siège (Arreté Royal du 10 mai 1940)*, Bruxelles, 31.12.1940. De regering was op 7 juni zeker alleen op de hoogte van het kamp van Argelès, door de terbeschikkingstelling van de Belgische militaire justitie. SOMA, AA 392. Nota van H. Denis, *Rapport du général Denis, Ministre de la Défense nationale, sur le travail du Ministère de la Défense nationale en France*, s.l., 25.8.1940. Het staat echter niet vast dat hiervoor ook echt een afdeling in Argelès werd geopend.

minister van Volksgezondheid benaderd door het ICRK, dat zich zorgen maakte over het lot van Duitse burgers die van België naar Frankrijk waren gedeporteerd ¹⁹⁶. We hebben geen sporen gevonden van een antwoord aan het comité van Genève. Jaspar verliet Frankrijk al op 19 juni zodat hij waarschijnlijk geen tijd gehad heeft de nodige inlichtingen in te winnen voor een antwoord.

De eerste stappen van Belgische ministers met betrekking tot de geïnterneerden onder de hoede van Frankrijk, volgden na het einde van de vijandelijkheden op Franse bodem. Tijdens diezelfde periode bleven nochtans enkele honderden geïnterneerden onder de hoede van de Belgische autoriteiten, meer in het bijzonder van de resterende leden van het bestuur der strafinrichtingen die zich in Frankrijk hadden teruggetrokken.

5.2.1.2. Vlucht van het Belgische gevangeniswezen naar Frankrijk

Na de overgave van het Belgische leger beschikten de Belgische autoriteiten die zich in Frankrijk hadden teruggetrokken, over weinig middelen en nog minder autonomie. Zo mocht de Staatsveiligheid van de Franse regering geen arrestaties verrichten: Frankrijk behield het monopolie van de veiligheid op zijn grondgebied. Toch beschikte België nog altijd over de resten van zijn eigen bestuur van de strafinrichtingen, dat enkele honderden uit België geëvacueerde gedetineerden bleef bewaken. De meeste van deze mensen waren illegale buitenlanders die vóór 10 mei in Merksplas waren geïnterneerd en vervolgens na het uitbreken van de vijandelijkheden uit het kamp waren geëvacueerd. Ze waren verspreid over de gevangenissen van Pau, Angoulême en later Montauban. Het Franse bestuur der strafinrichtingen had een deel van de gebouwen ter beschikking van de Belgische collega's gesteld.

Op 31 mei kwamen 218 geïnterneerden van Merksplas in Pau aan. Ze werden naar het arresthuis overgebracht waar ze door Belgen werden bewaakt. Van die 218 buitenlanders waren er 63 geregistreerd als buitenlander met Duitse nationaliteit en 16 als staatloze van Duitse origine ¹⁹⁷. 85 andere gevangenen hadden de Poolse nationaliteit. De rest was van uiteenlopende nationaliteit, met een vrij grote groep Italianen. Er dient opgemerkt te worden dat alle buitenlanders van deze groep die naar Pau werd overgebracht, om diverse redenen door de Belgische autoriteiten expliciet als ongewenst werden beschouwd. Sommigen hadden inderdaad een juridisch verleden, anderen stonden bekend als communisten, anarchisten, deserteurs, verdachten of landlopers. De levensomstandigheden in de gevangenis van Pau waren weinig benijdenswaardig. Het ontbrak de geïnterneerden aan bijna alles. Desondanks – of juist daarom – gaven 16 van hen kort na hun aankomst de wens te kennen vrijwillig in de geallieerde legers te dienen ¹⁹⁸. De directeur van de Belgische afdeling van Pau bracht de minister van Justitie beknopt en laattijdig op de hoogte van deze lijst van september 1939, maar uit niets blijkt dat dit initiatief enig gevolg kreeg. Het verloop van de militaire operaties zorgde er in ieder geval voor dat het een stille dood stierf.

¹⁹⁶ AICRK, G.85, Regeringen, dossier België. September 1939 – Januari 1943. Telegram van het ICRK, aan het inlichtingenbureau van het ministerie van Volksgezondheid, Genève, 14.6.1940.

¹⁹⁷ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan generaal Altmeyer, Pau, 26.7.1940.

¹⁹⁸ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan P.-E. Janson, 3.6.1940.

De auditeur-generaal bleef contact houden met de naar Frankrijk uitgeweken gevangenisdirecteurs. Zo bleef hij op de hoogte van de situatie van de gedetineerden van Pau¹⁹⁹. Begin juni 1940 reisden officieren van de gerechtelijke politie, en daarna ook militaire auditeurs, naar Pau om de dossiers van de geïnterneerden te onderzoeken²⁰⁰. Het was de bedoeling om de Franse regering individuele maatregelen voor de geïnterneerden voor te stellen. Maar de procedure werd na enkele dagen onderbroken omdat men dacht dat de Duitse troepen naderden. De draad werd niet opnieuw opgenomen.

Einde mei werden 218 andere geïnterneerden naar de gevangenis van Angoulême overgebracht. De informatie over hun verblijf is vrij duister. Het staat wel vast dat de groep drie weken na aankomst opnieuw gescheiden werd. Op bevel van de prefect en van de Franse secretaris-generaal van Justitie verlieten adjunct-directeur Paul Mertens en enkele bewakers Angoulême met 67 geïnterneerden van Merksplas voor Montauban²⁰¹. In de Belgische afdeling van de gevangenis van Angoulême bleven er dus nog 151 geïnterneerden met verschillende nationaliteit over. De helft van de Duitsers, die met meer dan 60 personen de grootste groep vormden, was immers naar Montauban vertrokken²⁰². Dus bleven er nog een dertigtal over, waar we negen Oostenrijkers moeten bijtellen en een twintigtal staatlozen, waarschijnlijk Joden. Italianen, Polen, Spanjaarden evenals Britse deserteurs vormden elk groepjes van een tien- of twintigtal personen. De anderen hadden diverse nationaliteiten. De snelle evolutie van de politieke situatie in deze beslissende dagen van de derde week van juni 1940 voorspelde nieuwe ingrijpende veranderingen voor de Belgische regering en voor de laatste geïnterneerden die zij onder haar hoede had.

5.2.2. De Belgische regering en het gevangeniswezen van Vichy

Op 22 juni ondertekende Frankrijk in Compiègne een wapenstilstandsverdrag met Duitsland. De vijandelijkheden eindigden officieel op 25 juni. Deze nederlaag zou ernstige gevolgen hebben voor het lot van de naar Frankrijk geëvacueerde geïnterneerden. Het eerste gevolg was natuurlijk het einde van de vijandelijkheden op Frans grondgebied. Hiermee eindigde ook de strijd voor de Belgische regering, die haar zetel voorlopig naar Bordeaux had overgebracht. Dat dachten althans de meeste regeringsleden. De ploeg van Pierlot overwoog even om naar het land terug te keren en zich met Leopold III te verzoenen, maar de Belgische ministers waren niet welkom, noch voor het paleis, noch voor de Duitse bezetter. Begin juli verhuisde de regering naar Vichy. Logisch gezien moest het einde van de vijandelijkheden betekenen dat de geïnterneerde Duitse onderdanen werden vrijgelaten omdat de veiligheidsmaatregelen die aan de basis van hun internering lagen, in principe geen zin meer hadden.

¹⁹⁹ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Telegram van Ganshof van der Meersch, aan directeur Van Waerebeke, Poitiers, 31.5.1940.

²⁰⁰ RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau aan P.-E. Janson, 11.7.1940.

²⁰¹ RAB, Interneringscentrum voor vreemdelingen te Merksplas (1940-1946) – overdracht 2000, 4. Dagboek van de d.d. directeur, 6-7.1940.

²⁰² RAB, Archief van de Strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 216. Register van de bevolking van de Belgische afdeling van Angoulême, s.l., 20.7.1940.

De Franse nederlaag had echter nog andere gevolgen. Een van die gevolgen vloeide voort uit de voorwaarden van de Frans-Duitse wapenstilstand. Artikel 19 van de tekst bepaalde dat “Duitse krijgsgevangenen en burgergevangenen (...) onverwijld aan de Duitse troepen moesten worden overgedragen”²⁰³. Dit artikel bepaalde verder dat “de Franse regering alle Duitse onderdanen moest uitleveren die de regering van het Reich aanduidde en die zich in Frankrijk bevonden”. Het is niet moeilijk in te zien dat die clausule ook van toepassing kon zijn op de uit België geëvacueerde geïnterneerden, wat betekende dat het er niet goed uitzag voor de Joden en politieke vluchtelingen. Het laatste belangrijke gevolg was het nieuwe regime. Maarschalk Pétain, die voortaan het lot van Frankrijk bepaalde, werkte een nationalistisch en autoritair programma uit om te proberen het land er bovenop te helpen. Een programma waarin Joden en buitenlanders weldra het doelwit werden van discriminatoire maatregelen en veiligheidsmaatregelen. Het Frankrijk van de kampen – een uitdrukking van de Franse historicus Denis Peschanski - ging zijn ideologische fase in²⁰⁴.

5.2.2.1. Einde van de Belgische afdelingen in de Franse gevangenissen

Juli werd een beslissende maand voor de ruim vierhonderd illegalen die op het ogenblik van de Frans-Duitse wapenstilstand, nog onder Belgische bevoegdheid waren geïnterneerd. We beginnen met de gevangenis van Angoulême. Het lot van de geïnterneerden werd niet door een Belgische maatregel, maar wel door een Duitse tussenkomst bepaald. De situatie in Angoulême verschilde grondig van die van Pau of Montauban omdat de stad in tegenstelling tot de twee andere in bezet gebied lag. De Belgische afdeling van Angoulême kreeg op 25 juni – de dag van het officiële einde van de vijandelijkheden – bezoek van Duitse officieren op zoek naar hun geïnterneerde onderdanen²⁰⁵. In de daaropvolgende dagen volgden nog meer bezoeken. De Duitsers ondervroegen de geïnterneerden en opperden een terugkeer naar België. De situatie werd echter pas enkele weken later gedeblokkeerd. De directeur van de Belgische afdeling bracht Paul-Emile Janson begin juli wel op de hoogte van de situatie van de in Angoulême gestrande geïnterneerden²⁰⁶, maar hij zou pas laat reageren, wellicht door de opeenvolgende verhuizingen van de regering, die de communicatie een tijdje verstoorden. Op 12 juli bezocht een Duitse militaire commissie belast met het probleem van de geïnterneerden, de Belgische afdeling van Angoulême en haar 151 geïnterneerden. De 39 Duitse ariërs²⁰⁷ werden onmiddellijk vrijgelaten en 11 Britse deserteurs naar gevangenkampen gestuurd. Op 14 juli werd de Belgische bewaking versterkt met Duitse soldaten. En de volgende dag werden de ongeveer honderd overblijvende geïnterneerden onder Duitse bewaking naar een kazerne overgebracht. De Duitsers namen de waardevolle voorwerpen in beslag en lieten

²⁰³ *La délégation française auprès de la commission allemande d'armistice. Recueil de documents publiés par le gouvernement français*, t.1, Paris, 1947, p. 6; AMBuZ(F), Guerre 1939-1945, reeks Z Vichy-Europe, 178. Brief van F. Charles-Roux aan P. Bargeton, Vichy, 11.7.1940.

²⁰⁴ D. PESCHANSKI, *La France des camps...*, p. 475 e.v.

²⁰⁵ RAB, Interneringscentrum voor vreemdelingen te Merksplas (1940-1946) – overdracht 2000, 4. Dagboek van de d.d. directeur, 6-7.1940.

²⁰⁶ RAB, Interneringscentrum voor vreemdelingen te Merksplas (1940-1946) – Overdracht 2000, 2. Brief van Schellekens, aan P.-E. Janson, Angoulême, 2.7.1940.

²⁰⁷ Misschien een kleine telfout. Enkele dagen eerder telden de Duitsers maar 34 Duitsers op 151 geïnterneerden. Bij die 39 waren misschien ook enkele *Volksdeutsche*? RAB, Interneringscentrum voor vreemdelingen te Merksplas (1940-1946) – Overdracht 2000, 2. Nota, Telling van de geïnterneerden, Angoulême, 7.1940.

vervolgens alle geïnterneerden vrij, althans zo leek het. Het is moeilijk uit te maken hoeveel Joden er in deze vrijgelaten groep zaten. Uit bepaalde familienamen van in de documenten vermelde geïnterneerden valt op te maken dat er in elk geval Joden bij waren. Uit de registratie van de 151 geïnterneerden begin juli bleek dat er bovendien 18 staatlozen en 23 Polen bij waren²⁰⁸. Waarschijnlijk was een groot deel van hen Joods. Misschien hadden een aantal personen ook een andere nationaliteit. We mogen veronderstellen dat enkele tientallen Joden, misschien een veertigtal, werden vrijgelaten. Pas een week na die vrijlating kwam het antwoord van Paul-Emile Janson, die op 22 juli een telegram stuurde om zich van de vrijlating te vergewissen²⁰⁹. Dezelfde dag werd ook een brief gestuurd om te bevestigen dat de geïnterneerden door de Duitsers waren vrijgelaten²¹⁰. De Belgische bewakers – velen met familie – keerden een tiental dagen later naar België terug.

Op hetzelfde ogenblik werd ook de zaak van de Belgische afdeling in Montauban afgehandeld, maar dat liep helemaal anders dan in Angoulême. De afdeling bestond maar uit 67 geïnterneerden, van wie de helft Duitsers, samen met Spanjaarden, Polen en een handjevol personen met andere nationaliteiten²¹¹. Helaas hebben we weinig informatie over deze afdeling. Toch werden er blijkbaar onderhandelingen gevoerd door baron Holvoet, de Belgische hoge commissaris voor het departement Tarn-et-Garonne, en de Franse overheid (welke is niet bekend). Op 11 juli bereikten beide partijen een akkoord²¹², blijkbaar zonder overleg met de Belgische regering. Het Belgische gevangenispersoneel kreeg de toestemming om naar huis terug te keren terwijl de laatste geïnterneerden van Montauban naar een Frans kamp werden overgebracht (dat we niet konden identificeren).

Ten slotte is er de grootste van de drie, de afdeling van Pau. De ontruiming van die afdeling zal veel meer tijd in beslag nemen. Sinds 31 mei waren 218 uit Merksplas geëvacueerde buitenlanders opgesloten in de gevangenis van Pau, in erbarmelijke omstandigheden, nog verergerd door de verveling, het isolement en de psychische ellende. Op 21 juni kregen ze het gezelschap van zes mensen die verdacht werden van spionage, “in de steek gelaten door het Belgisch militair auditoraat”²¹³. Een van dit zesttal had de Duitse nationaliteit. Ze werden allemaal toevertrouwd aan de zorg van Firmin Van Waerebeke, directeur van de strafinrichting van Merksplas, en een twintigtal leden van zijn personeel.

Op 25 juni, dat wil zeggen op het ogenblik van het officiële einde van de vijandelijkheden, veroorzaakte een gerucht over de nakende komst van de Duitse troepen paniek

²⁰⁸ RAB, Interneringscentrum voor vreemdelingen te Merksplas (1940-1946) – Overdracht 2000, 2. Nota, Telling van de gedetineerden, Angoulême, 7.1940.

²⁰⁹ RAB, Interneringscentrum voor vreemdelingen te Merksplas (1940-1946) – Overdracht 2000, 1. Overzicht van de briefwisseling, 6-11.1940.

²¹⁰ RAB, Interneringscentrum voor vreemdelingen te Merksplas (1940-1946) – Overdracht 2000, 2. Brief van Schellekens, aan P.-E. Janson, Angoulême, 22.7.1940.

²¹¹ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Register van de bevolking van de Belgische afdeling van Angoulême, s.l., 20.7.1940.

²¹² RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van Montauban, aan de Belgische afdeling van Pau, Montauban, 12.7.1940.

²¹³ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan de prefect van Basses-Pyrénées, Pau, 28.6.1940.

onder de geïnterneerden van de Belgische afdeling van Pau, meer in het bijzonder onder de geïnterneerden met Duitse nationaliteit of van Duitse origine, die vreesden in handen van het *Reich* te vallen²¹⁴. Er brak een opstand uit. De Franse gendarmerie werd te hulp geroepen om de opstand te onderdrukken. De directeur van de Belgische afdeling vreesde dat dergelijke gebeurtenissen zich zouden herhalen en vroeg de prefect van Basses-Pyrénées²¹⁵ drie dagen later een militaire wacht voor de gevangenis. Zijn vrees nam overigens nog toe nadat hij de voorwaarden van de Frans-Duitse wapenstilstand in verband met de geïnterneerde burgers vernam. In zijn brief aan de prefect schreef de directeur over de geïnterneerden die bij de opstand betrokken waren: “De betrokken mannen zijn Duitse deserteurs, actieve vijanden van de nationaal-socialistische partij en Joden, die uit Duitsland en Oostenrijk zij geëmigreerd. Ze vrezen allemaal ernstige represailles van de Duitsers, sommigen zelfs de doodstraf. Nu lees ik in de Frans-Duitse overeenkomst een bepaling die inhoudt dat alle Duitse gevangenen burgers aan de hoede van Frankrijk aan de Duitse troepen moeten worden overgedragen”²¹⁶. Hetzelfde gold voor de 24 geïnterneerden van Italiaanse nationaliteit, die onder een gelijkaardige bepaling van de Frans-Italiaanse wapenstilstand zouden kunnen vallen. “Als de geïnterneerden door een ongelukkig toeval kennis zouden nemen van de bedoelde bepalingen, zou de reactie bij de Duitsers en Italianen wel eens heftig kunnen zijn. De paniek van mensen die vrezen voor hun leven, kan tot het ergste leiden. Die paniek werd overigens drie dagen geleden geëxploiteerd door andere rebelse elementen”. Zijn verzoek werd de volgende dagen ingewilligd. De Belgische afdeling kreeg een detachement gendarmen ter beschikking. De dag van zijn verzoek aan de prefect richtte de directeur van de Belgische afdeling in Pau eveneens een verzoek aan minister van Justitie Janson. Hij wou weten of de Duitse en Italiaanse geïnterneerden die hij onder zijn hoede had, ook echt onder de voorwaarden van de Frans-Duitse wapenstilstand vielen²¹⁷. Een tegenvaller: de Belgische regering die zich sinds enkele dagen in het kleine plaatsje Sauveterre-de-Guyenne had gevestigd, vertrok op 28 juni. Het duurde nog enkele dagen voor ze zich voor langere tijd in Vichy vestigde. Het is weinig waarschijnlijk dat Janson in deze verwarde dagen het verzoek van Van Waerebeke zou ontvangen. De directeur van de Belgische afdeling van Pau gaf echter niet op. Begin juli stuurde hij twee keer een brief naar het Franse bestuur van de strafinrichtingen over het lot van de Duitse en Italiaanse onderdanen die hij onder zijn hoede had. De Fransen hadden hem intussen immers een lijst gevraagd van de verdachten en veroordeelden met de Duitse en de Italiaanse nationaliteit, op wie de voorwaarden van de wapenstilstand van toepassing zouden zijn. Strikt genomen had de directeur maar één dergelijke verdachte onder zijn verantwoordelijkheid: een Duitser die van spionage werd verdacht. We herinneren eraan dat de andere geïnterneerden uit Merksplas kwamen. Hun detentie was niet van gerechtelijke, maar van administratieve aard. De directeur antwoordde dus met een lijst waarop alleen de naam van zijn Duitse verdachte stond en overhandigde een lijst van de geïnterneerden van elke nationaliteit. Hij vestigde echter de aandacht op het

²¹⁴ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan de prefect van Basses-Pyrénées, Pau, 28.6.1940.

²¹⁵ Nu Pyrénées-Atlantique.

²¹⁶ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan de prefect van Basses-Pyrénées, Pau, 28.6.1940.

²¹⁷ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau aan P.-E. Janson, 28.6.1940.

feit dat “de buitenlanders op beide lijsten geen veroordeelden noch verdachten waren, maar ongewenste personen die hij uit het interneringscentrum van Merksplas (België) had overgebracht”²¹⁸. Hij veronderstelde dat ze ook onder de Frans-Duitse overeenkomst zouden kunnen vallen en vermeldde dus hun aanwezigheid aan de Fransen. Hij nam wel de moeite om op de Duitse lijst te vermelden dat “de meeste geïnterneerden vreesden dat ze aan de Duitse autoriteiten zouden worden overgedragen, ofwel omdat ze tegenstanders waren van het nationaal-socialistische regime, ofwel omdat ze Joods waren”²¹⁹ en op de Italiaanse lijst dat “enkele geïnterneerden niet aan de Italiaanse overheid overgedragen wilden worden omdat ze tegenstander waren van het fascistische regime”.

De levensomstandigheden van de geïnterneerden die nu anderhalve maand in Pau vastgehouden werden, bleven echter erbarmelijk. Op 11 juli, dus de dag van zijn tweede brief aan de Franse gevangenisautoriteiten, stuurde de directeur hierover een telegram naar Paul-Emile Janson, die op dat ogenblik in Vichy verbleef. Het telegram werd gevolgd door een brief ter bevestiging waarin hij nogmaals aandrang op een snelle oplossing voor de hachelijke situatie van zijn personeel en hun gezinnen, en de nog erbarmelijkere situatie van de geïnterneerden die hij onder zijn hoede had: “Ze leven in omstandigheden die maar korte tijd draaglijk zijn. Ze verblijven dag en nacht in zalen zonder meubelen, geen bank, geen tafel, geen bed, geen kast, niets. Ze hebben geen werk, geen boeken om te lezen. De depressieve gemoedstoestand die het gevolg is van deze omstandigheden, wordt nog verergerd door de onzekerheid over hun lot”²²⁰. Janson beantwoordde het telegram nog dezelfde dag. Hij telegrafeerde de directeur van de Belgische afdeling in Pau: “Belgische regering vraagt om alle geïnterneerden op verzoek van Belgische regering gewoon vrij te laten behoudens verzet Franse autoriteiten Stop Telegrafeer Belgische regering ministerie Justitie na uitvoering”²²¹. Er dient opgemerkt te worden dat dit bevel tot vrijlating werd gegeven op dezelfde dag dat 150 kilometer verder in Montauban een plaatselijke vertegenwoordiger van de Belgische autoriteiten met de prefect van Tarn-et-Garonne overeenkwam om de geïnterneerden naar een Frans kamp te sturen. Een overduidelijk bewijs van de gebrekkige coördinatie binnen de Belgische overheid in Frankrijk. En een bewijs dat de regering op dat ogenblik geen controle over de situatie had. Dat nam niet weg dat de prefect van Basses-Pyrénées toen hij van dit bevel hoorde, aan Van Waerebeke vroeg hem alle informatie te bezorgen over de geïnterneerden, hun nationaliteit en de redenen van hun internering inbegrepen²²².

²¹⁸ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau aan de directeur van het strafinrichtingsdistrict Bordeaux, Pau, 11.7.1940. We herinneren eraan dat de directeur al op 4 juli een gelijkaardige brief had gestuurd naar de directeur-generaal van de Administration pénitentiaire française te Eysses.

²¹⁹ We stellen later vast dat vervolgens slechts een kleine minderheid vroeg aan de autoriteiten van het *Reich* overgedragen te worden.

²²⁰ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan P.-E. Janson, 11.7.1940.

²²¹ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Telegram van P.-E. Janson, aan F. Van Waerebeke, 11.7.1940.

²²² RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de prefect van Basses-Pyrénées, aan de directeur van de Belgische afdeling van Pau, Pau, 16.7.1940.

Helaas voor de geïnterneerden stonden de Franse autoriteiten weigerachtig tegenover het voorstel van Janson. Op 18 juli gaf de directeur van de Belgische afdeling van Pau tekst en uitleg aan zijn collega die in Montauban was gedetacheerd en hem meedeelde hoe de zaken bij hem gegaan waren. “Na brieven en telegrammen heb ik van minister Janson de vrijlating van de geïnterneerden en verdachten verkregen. De prefect verzette zich echter tegen de vrijlating van de geïnterneerden en de militaire overheid tegen die van de verdachten... Dat is natuurlijk te begrijpen. Maar het onmiddellijke gevolg is wel dat ze in een Frans kamp worden geïnterneerd. Ik verwacht over enkele dagen een beslissing. Ik heb overigens de lijsten van de Duitsers en Italianen moeten overhandigen, die volgens de bepalingen de wapenstilstand aan de overheid van hun respectieve landen moeten worden overgedragen”²²³.

We hebben al eerder kunnen vaststellen dat de directeur van Pau niet ongevoelig was voor de beklagenswaardige omstandigheden van de geïnterneerden. Bij de opstand was hij streng opgetreden, maar tegelijk bepleitte hun zaak bij de Belgische en Franse overheid. Helaas kon hij niets op eigen initiatief doen en wilde hij zo snel mogelijk een einde maken aan deze ellendige toestand. Hij was trouwens niet de enige Belg die voor de vrijlating van de geïnterneerden pleitte. Janson zelf ging akkoord, op voorwaarde echter dat de Franse overheid ermee instemde. Het moet gezegd dat door de onzekere situatie van de Belgische regering, die door de regering van Vichy slechts werd getolereerd, elk initiatief dat tegen het Franse beleid indruiste, ertoe kon leiden dat de regering gewoon elke manoeuvreerruimte verloor. Uiteindelijk zou een andere Belgische vertegenwoordiger uit de gerechtelijke wereld zich over het dossier uitspreken. Vooral de militaire auditeur Sabbe van de 7^e Divisie Infanterie, de enige grote Belgische eenheid die aan de overgave van 28 ontsnapt was en zich in Frankrijk had teruggeplooid met het oog op haar reorganisatie. Sabbe was alleen bevoegd voor de zaken die verband hielden met zijn eenheid. Omdat hij een van de zeldzame militaire magistraten in niet-bezet Frankrijk was, stuurden verscheidene Belgische diensten van Landsverdediging hem de briefwisseling die van ver of van dichtbij betrekking had op de militaire rechtspraak, een overschrijding van zijn bevoegdheden. Zo werd hij ook op de hoogte gesteld van de toestand in Pau. In afwezigheid van de auditeur-generaal en helemaal op eigen initiatief sprak Herman Sabbe zich uit voor de vrijlating van de geïnterneerden, al beklemtoonde hij wel dat hij terzake niet bevoegd was en slechts over beperkte informatie beschikte: “Ik ben niet op de hoogte van de tekst van de voorwaarden van de wapenstilstand tussen Duitsland en Italië, en Frankrijk. En ik beschik evenmin over de nodige elementen om de tekst te interpreteren. In werkelijkheid is die overeenkomst niet van toepassing op de Duits-Belgische relaties. Hoe zijn die momenteel? De Belgische regering moet die relaties omschrijven en een standpunt innemen: de politieke gevangenen achter slot en grendel houden, vrijlaten of aan de Duitse overheid overdragen. Deze algemene kwesties betreffende de politieke relaties vallen onder de uitvoerende macht en niet onder de rechterlijke macht. Mocht ik deel uitmaken van de uitvoerende macht en in de hypothese dat er tot nog toe terzake geen enkele beslissing is getroffen, zie ik in de huidige situatie niet in om welke reden personen nog zouden kunnen worden opgespoord, laat staan in Frankrijk

²²³ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van Montauban, Pau, 18.7.1940.

opgesloten, wegens vermeende delicten met betrekking tot de relaties tussen België en Duitsland of Italië. Die personen kunnen dus niet langer vastgehouden worden”²²⁴.

Er werd geen gevolg gegeven aan dit advies en de bal bleef in het Franse kamp liggen. De verschillende Belgische autoriteiten die van ver of van dichtbij bij deze zaak betrokken waren, leken over het algemeen de vrijlating van de geïnterneerden genegen. Maar ze konden niets doen zonder de toestemming van de Franse overheid, die in niet-bezet Frankrijk in feite en in rechte de macht in handen had en er blijkbaar geen oren naar had. Van een vrijlating kon geen sprake zijn. Het gevolg was dat de geïnterneerden de hele maand juli in Pau bleven, tot het probleem van de overdracht van de Duitse onderdanen aan de Duitsers begin augustus concreet bestudeerd werd. De directeur van de Belgische afdeling stuurde de Franse autoriteiten de lijst van de Duitse onderdanen die wensten aan de autoriteiten van het *Reich* overgedragen te worden. Slechts 18 van de 79 Duitsers of staatlozen van Duitse origine gaven die wens te kennen²²⁵. Daar kwamen nog 24 van de 85 Polen bij²²⁶. Het is vreemd dat bij die laatsten duidelijk meerdere Joden waren, althans afgaande op hun namen en voor-
namen. Waarschijnlijk omwille van een betere controle, gaf de prefect van Basses-Pyrénées tenslotte het bevel de Duitse en Italiaanse geïnterneerden van de Belgische afdeling van het arresthuis van Pau naar het kamp van Gurs over te brengen. Voor de andere nationaliteiten, zoals Roemenen, Spanjaarden of Joegoslaven gold volgens zijn instructies hetzelfde. Generaal Altmeyer, commandant van de 18de militaire zone, die door de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau op de hoogte gebracht was van de aard van de geïnterneerden²²⁷, keurde deze maatregelen goed. Hij instrueerde de commandant van dit kamp bovendien om “de ongewensten afzonderlijk te houden en bijzonder te bewaken omwille van hun antecedenten”²²⁸. Vreemd genoeg vroeg hij ook om een commissie op te richten om te beslissen over “de opportuniteit de ongewensten, wier schuld niet altijd nauwkeurig werd vastgesteld, al dan niet vrij te laten”.

Na bijna twee en een halve maand van ontberingen in de gevangenis van Pau werden de geïnterneerden op 12 augustus op bevel van het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken overgebracht naar Gurs, met uitzondering van de enige Franse onderdaan van het contingent, een deserteur, die drie dagen later aan de militaire overheid werd overgedragen²²⁹. Van Waerebeke en de leden van zijn personeel, evenals hun gezinnen, keerden op 26 augustus naar België terug.

²²⁴ Sabbe bezocht enkele dagen later Pau om nota te nemen van de dossiers van de enkele Belgen die er vastgehouden werden. We weten niet of er iets werd ondernomen ten voordele van de buitenlandse geïnterneerden. RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan substituut Wilmar, Pau, 8.8.1940.

²²⁵ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan generaal R. Altmeyer, Pau, 5.8.1940.

²²⁶ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan generaal R. Altmeyer, Pau, 3.8.1940.

²²⁷ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, aan generaal R. Altmeyer, Pau, 26.7.1940.

²²⁸ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brief van generaal R. Altmeyer, aan de prefect van Basses-Pyrénées, Pau, 6.8.1940.

²²⁹ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Telegram van F. Van Waerebeke, aan P.-E. Janson, 12.8.1940.

5.2.2.2. België na de nederlaag en het Frankrijk van de kampen

Half juni was de Belgische regering zich bewust van de aanwezigheid van duizenden geïnterneerden die uit België waren gedeporteerd, maar door de gebeurtenissen van de daaropvolgende weken die haar eigen bestaan in het gedrang brachten, kon ze op geen enkele manier reageren. Begin juli stabiliseerde de toestand toen Pierlot en zijn ministers zich in Vichy vestigden.

De informatiestroom was door de imperatieve en omstandigheden van de oorlog lange tijd erg verstoord, zelfs bijna stilgevallen, maar begon weer op gang te komen. In dit klimaat kon de Belgische overheid de werkelijkheid van de Franse kampen beter inschatten. Het feit dat de Franse autoriteiten de geïnterneerden toestonden vanuit de kampen brieven te versturen, zou de informatie bevorderen en bepaalde initiatieven op gang brengen. We merken onder andere op dat de geïnterneerden van Gurs, die soms sinds mei 1940 in het kamp verbleven, konden proberen nieuws te krijgen van hun verwanten. De directie van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau ontving de eerste twee weken van juli een twintigtal kaarten, vooral vanuit Gurs²³⁰. Het waren vrouwen, onder wie waarschijnlijk veel Joodse vrouwen (afgaande op hun namen), die inlichtingen vroegen over een zoon, een verloofde, een echtgenoot die naar Merksplas, Marchin, Halle of Eksaarde was geëvacueerd of op 10 mei naar de gevangenis van Vorst was gevoerd. Die vrouwen vroegen of hun verwanten zich in de Belgische afdeling van Pau bevonden en of ze nieuws van hen konden krijgen. Sommige geïnterneerden van Gurs bleken zelfs duidelijk op de hoogte van het feit dat de geïnterneerden van Merksplas naar Pau waren overgebracht, een bewijs dat bepaalde informatie niet binnen de muren van de kampen bleef en er ook kon binnensijpelen. Bepaalde privé-initiatieven bevorderden deze informatiestroom wellicht. Bijvoorbeeld het bezoek van Kowarsky, een van de leidinggevenden van het *Comité d'Assistance aux Réfugiés juifs*²³¹, aan Saint-Cyprien in juli, waardoor de directie van het AJJDC in New York en de afdeling van het Belgische Rode Kruis van Cahors²³² informatie over het kamp konden vergaren. Het Rode Kruis zou proberen de geïnterneerden in contact te brengen met hun verwanten die in België waren achtergebleven.

Sommige initiatieven bereikten via verschillende tussenpersonen weldra de regering. Een groep van 30 staatlozen in Saint-Cyprien, die minstens tien jaar in België woonden, stuurde op 8 juli een brief naar de consul-generaal van België in Perpignan²³³. Ze vroegen gewoon hun repatriëring naar huis, evenals die van de andere staatlozen die al lang in België verbleven. Een andere geïnterneerde die met een Belgische was getrouwd en sinds 1904 in België gedomicilieerd was, ondernam de volgende dag gelijkaardige stappen. Op 13 juli schreef een brief de consul-generaal aan Paul-Henri Spaak om hem ervan op de hoogte te brengen dat Belgische gedetineerden die bij de

²³⁰ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Brieven aan de directeur van de Belgische afdeling van de gevangenis van Pau, 7.1940.

²³¹ Volgens Kowarsky waren een vijftigtal medewerkers van het comité geïnterneerd in Saint-Cyprien. AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

²³² AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

²³³ DOS, 184-79.535, ordner 1. Lijst van de staatlozen in Saint-Cyprien die naar België wilden terugkeren, s.l., s.d.

invasie van België gearresteerd waren, naar het kamp van Saint-Cyprien overgebracht waren en dat deze gedetineerden wilden dat het consulaat-generaal ervoor zorgde dat ze vrijkwamen²³⁴. Hij vroeg instructies en voegde eraan toe: “In Saint-Cyprien verblijven een aanzienlijk aantal staatlozen (vooral Joden) die bij hun arrestatie in België woonden en daarom mijn tussenkomst vragen. Ik verzoek u eveneens instructies met betrekking tot deze laatsten en me tegelijk mee te delen of ze – ingeval van vrijlating – eventueel naar België mogen terugkeren”. We weten niet of Spaak de brief van de consul van Perpignan beantwoordde, noch wat de inhoud zou kunnen geweest zijn. In elk geval stuurde Verbruggen, consul-generaal in Perpignan, drie dagen later een telegram naar de Belgische consul in Sète om hem mee te delen dat de Belgische gedetineerden van Saint-Cyprien op dat ogenblik voor een schiftingscommissie verschenen²³⁵. Hij vroeg dat een militaire auditeur ter plaatse zou komen om de situatie van de gedetineerden te onderzoeken. Zijn collega antwoordde dezelfde dag dat hij contact had genomen met de Belgische Generale Staven van Montpellier en Béziers om een auditeur aan te duiden²³⁶. Die zou echter alleen de zaak van de militairen kunnen behartigen. Burgers vielen buiten zijn bevoegdheid.

Het staat vast dat de regering voortaan erg begaan was met het lot van de geïnterneerden die uit België werden geëvacueerd. Vanaf de tweede week van juli werd het probleem bijzonder urgent. We herinneren eraan dat Janson op 11 juli na een verzoek van de Belgische directeur in Pau, de vrijlating van buitenlandse geïnterneerden onder Belgische hoede had goedgekeurd, op voorwaarde dat de Franse autoriteiten hun toestemming gaven. De volgende dag had de advocaat Léon Degrelle een onderhoud met de minister van Justitie, in de hoop zijn cliënt vrij te krijgen die in de Franse gevangenis van Puy vastzat. Hij argumenteerde dat de autoriteiten zeker geen reden meer hadden hem gevangen te houden²³⁷. Op 13 juli ontving Janson een telegram in naam van 150 Belgische geïnterneerden in Franse kampen²³⁸. Door de toenemende druk legde de minister het probleem dezelfde dag nog aan de ministerraad voor. Hij stelde zijn collega's voor de Garde des Sceaux aan te schrijven om de lijst te krijgen van de geïnterneerde landgenoten en hun vrijlating te vragen. Maar over de buitenlanders nog altijd geen woord. Ook andere leden van de regering ontvingen de volgende dagen gelijkaardige verzoeken. Na een onderhoud met de dochter van een andere gedetineerde kwam August de Schrijver op 16 juli bij Janson tussenbeide, die op dat ogenblik stappen ondernam bij het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken en de Staatsveiligheid.

De regering in Vichy hield zich nu al een week intensief bezig met het lot van de mensen die uit België waren gedeporteerd. Op 11 juli uitte de Franse secretaris-

²³⁴ DOS, 184-79.535, ordner 1. Brief van J.H.A. Verbruggen, aan P.-H. Spaak, Perpignan, 13.7.1940. In een andere nota van dezelfde dag die in hetzelfde dossier werd teruggevonden, vroeg Verbruggen aan Spaak of de consul zijn post mocht verlaten om “naar Vichy te komen en persoonlijk verscheidene dringende zaken uit te leggen”. We weten niet om welke zaken het gaat en of er een verband is met de geïnterneerden van Saint-Cyprien.

²³⁵ DOS, 184-79.535, ordner 1. Telegram van J.H.A. Verbruggen, aan de consul van België in Sète, Perpignan, 16.7.1940.

²³⁶ DOS, 184-79.535, ordner 1. Brief van de consul van België in Sète, aan J.H.A. Verbruggen, Sète, 16.7.1940.

²³⁷ H. VAN GOETHEM, *August De Schryver. Oorlogsdagboeken. 1940-1942*, Tielt, 1998, p. 128-129.

²³⁸ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraad op 13 juli 1940, s.l, s.d.

generaal van Buitenlandse Zaken in de context van de uitvoering van de bepalingen van de wapenstilstand zijn bezorgdheid over de interpretatie van artikel 19, dat bepaalde dat Duitse onderdanen – militairen én burgers – aan het *Reich* dienden overgedragen te worden²³⁹. Hij informeerde Paul Bargeton, ambassadeur van Frankrijk bij de Belgische regering in Vichy, dat de regering “aanwijzingen heeft dat de Duitse regering zou overwegen om de toepassing uit te breiden tot onderdanen van het *Reich* die van België naar het Franse grondgebied waren overgebracht en die zich in een situatie bevinden gelijk aan de in artikel 19 bedoelde”. Hij vroeg dringend het advies van de Belgische regering over dit probleem. Een vertegenwoordiger van het *Reich* verklaarde op 14 juli aan de Franse autoriteiten: “We kunnen niet aanvaarden dat de Belgische Staat die op dit ogenblik voor ons niet bestaat, zich het recht voorbehoudt enige beslissing te treffen over de gevangenen die zich in Frankrijk bevinden, ongeacht hun nationaliteit²⁴⁰, en de vrijlating te eisen van politieke personen die de Belgische regering had aangehouden en momenteel in Frankrijk worden vastgehouden”. Op 16 juli antwoordde de ploeg van Pierlot aan Bargeton, die onmiddellijk zijn eigen regering informeerde dat de Belgische regering “akkoord gaat met de toepassing van deze bepalingen”²⁴¹. Door dit akkoord van de Belgische autoriteiten was voor Vichy elke hindernis opgeruimd. De Duitsers konden over hun in Frankrijk geïnterneerde onderdanen beschikken, inbegrepen – en dat is belangrijk – de niet-bezette zone, waar de meeste interneringskampen lagen en die aan de rechtstreekse controle van het *Reich* ontsnapten. De Duitse wapenstilstandscommissie verklaarde bovendien dat “de gearresteerde Belgische onderdanen (...) voortaan alleen van de Duitse regering afhingen”²⁴². Enkele dagen later kondigde ze eveneens aan dat “de Duitse regering er niet op stond de Joden of Duitse migranten op te vangen die zich op Frans grondgebied bevonden en wier terugkeer ze niet had gevraagd”²⁴³. Samengevat, de Franse autoriteiten verzekerden de detentie, de Duitse overheid kon over de gedetineerden beschikken en de Belgische autoriteiten, getolereerd door de Fransen en onbestaande voor de Duitsers, hadden praktisch niets meer te zeggen, noch over de buitenlandse burgers, noch over de eigen onderdanen.

Toch namen de Belgische ministers nog enkele initiatieven. Op 18 juli zette Hubert Pierlot de kwestie van de vrijlating van de Belgische geïnterneerden opnieuw op de agenda²⁴⁴. Hij beklemtoonde de noodzaak om nieuwe stappen te ondernemen bij de Franse autoriteiten. Maar Pierlot liet nogmaals na om te spreken over het lot van de uit België naar Franse kampen geëvacueerde buitenlanders. De Franse autoriteiten werden benaderd om de Belgische ministers de kampen te laten bezoeken. Een week later, op 25 juli, gaf de Belgische regering de ministers Vanderpoorten en De Schrijver de opdracht de centra te inspecteren die het Belgische leger in het zuiden van

²³⁹ AMBuZ(F), Guerre 1939-1945, reeks Z Vichy-Europe, 178. Brief van F. Charles-Roux aan P. Bargeton, Vichy, 11.7.1940.

²⁴⁰ AMBuZ(F), Guerre 1939-1945, reeks Z Vichy-Europe, 178. Brief van generaal Huntzinger, aan de minister van Landsverdediging, Vichy, 19.7.1940.

²⁴¹ AMBuZ(F), Guerre 1939-1945, reeks Z Vichy-Europe, 178. Brief van P. Bargeton, aan P. Baudouin, Vichy, 16.7.1940.

²⁴² *La délégation française...*, p. 59.

²⁴³ *La délégation française...*, p. 84-85.

²⁴⁴ Pierre d'Ydewalle, secretaris van de ministerraad, sprak uitdrukkelijk over “verdachten” of “individuen met de Belgische nationaliteit die door de Staatsveiligheid waren gearresteerd”. ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraad op 18 juli 1940, s.l, s.d.

Frankrijk had opgericht om zijn manschappen te verzamelen²⁴⁵. De beide ministers moesten ook de interneringskampen bezoeken waar Belgen waren opgesloten en kregen alle vrijheid van handelen om de maatregelen te treffen die ze opportuun achtten. Het lot van de buitenlandse gedetineerden kwam weer niet aan bod. De volgende dag verleende de Franse minister van Binnenlandse Zaken Vanderpoorten, De Schrijver en de advocaat Borginon de toestemming de kampen van Saint-Cyprien, Le Vernet en Bram te bezoeken²⁴⁶. Het trio kwam op 26 juli in Le Vernet aan en onderhandelde de vrijlating van een aantal Belgische onderdanen. We hebben geen aanwijzingen gevonden dat ze ook stappen zouden hebben ondernomen ten bate van buitenlandse inwoners van België die in dit kamp vastzaten. August De Schrijver sprak er met geen woord over in zijn dagboek, waarin de inspectieronde met zijn collega's nochtans uitvoerig werd beschreven²⁴⁷. De volgende dag waren de ministers al in Saint-Cyprien, waar veel uit België geëvacueerde geïnterneerden met buitenlandse nationaliteit verbleven. De Schrijver vermeldde dat er ruim honderd Belgen waren geïnterneerd, evenals Joden. Maar voor hen had hij nauwelijks aandacht, tenzij om te preciseren dat “ze blijkbaar door de andere Belgen niet werden gegeerd omdat ze zo opdringerig waren”²⁴⁸.

De directeur-generaal van de Sûreté Nationale, de Franse staatsveiligheid, stelde op 27 juli 1940 aan de Franse minister van Buitenlandse Zaken voor om de Duitse autoriteiten een lijst te bezorgen van de Belgische onderdanen die in de kampen waren geïnterneerd, en hen vrij te laten zodat ze naar België konden terugkeren²⁴⁹. Op 2 augustus antwoordde de minister dat hij geen bezwaar had, maar “dat er een lijst diende bijgevoegd te worden met de namen van gedetineerden met verschillende nationaliteiten die de Belgische Staatsveiligheid na 10 mei laatstleden eveneens aan de Franse *Sûreté Nationale* had overgedragen”²⁵⁰. Op 29 juli verzocht de ambassadeur van België bij de regering van Vichy de bevoegde minister een lijst op te maken van alle Belgen die sinds 10 mei nog in Frankrijk werden vastgehouden en hen eventueel onmiddellijk vrij te laten om ze naar België te repatriëren²⁵¹. Door de bezoeken van Vanderpoorten en consorten had de regering vastgesteld dat er nog enkele honderden Belgische geïnterneerden in Franse kampen opgesloten zaten. Ze was eveneens op de hoogte van de aanwezigheid van buitenlanders uit België, en vooral van talrijke Joden. Belgische vertegenwoordigers herinnerden de regering nog af en toe aan dit feit. Zo was er de Belgische commissaris voor Ariège, die Arthur Vanderpoorten op 2 augustus meldde dat in het interneringskamp van Le Vernet nog Belgen verbleven, ondanks de door de minister verkregen vrijlatingen²⁵². Hij voegde eraan toe dat er ook een aantal Joodse vluchtelingen verbleven die al verscheidene

²⁴⁵ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraad op 25 juli 1940, s.l, s.d.

²⁴⁶ DOS, 184-79.535, ordner 1. Nota van [onbekend], *Nota voor de minister van Binnenlandse Zaken*, Vichy, 18.8.1940.

²⁴⁷ H. VAN GOETHEM, *August De Schryver...*, p. 141-145.

²⁴⁸ H. VAN GOETHEM, *August De Schryver...*, p. 143.

²⁴⁹ AMBuZ(F), Guerre 1939-1945, reeks Z Vichy-Europe, 178. Brief van de directeur-generaal van de Sûreté nationale, aan de minister van Buitenlandse Zaken, Vichy, 27.7.1940.

²⁵⁰ AMBuZ(F), Guerre 1939-1945, reeks Z Vichy-Europe, 178. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken, aan de directeur-generaal van de Sûreté nationale, Vichy, 2.8.1940.

²⁵¹ AMBuZ(F), Guerre 1939-1945, reeks Z Vichy-Europe, 178. Brief van de Belgische ambassadeur in Vichy, aan de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Vichy, 29.7.1940.

²⁵² KADOC, Papieren August De Schrijver, 3.2.2.1. Brief van Goblet d'Alviella, aan A. Vanderpoorten, Foix, 2.8.1940.

jaren in België woonden en vroeg wat hij in verband met deze geïnterneerden moest ondernemen. Begin augustus deden de ministers een tweede poging en stuurden deze keer de militaire auditeurs om “in de drie kampen – Le Vernet, St.-Cyprien en Bram – nauwkeurig te onderzoeken waarom de Belgische personen opgesloten waren en waarom ze in een concentratiekamp opgesloten bleven”²⁵³. Op 2 augustus telegraferde Paul-Emile Janson naar de Belgische militaire auditeurs. Hij gaf hun het bevel de Franse kampen te bezoeken, een lijst op te stellen van de verschillende geïnterneerden met de Belgische nationaliteit en te bepalen wie voor vrijlating in aanmerking kwam²⁵⁴. Zo moest substituut Vander Straeten van het militaire auditoraat voor de regio Toulouse de kampen van Gurs en Le Vernet bezoeken. Het was de bedoeling om de Franse regering zo vlug mogelijk de vrijlating en repatriëring van een aantal Belgische onderdanen voor te leggen. Janson vroeg echter aan Vander Straeten, en waarschijnlijk ook aan zijn collega’s, een lijst “van alle personen die geen Belg waren, maar toch geïnterneerd waren omdat ze uit België kwamen of er op het ogenblik [van het uitbreken] van de oorlog verbleven, zonder te preciseren waarvoor die lijst moest dienen”²⁵⁵. Een Franse nota bevat de zeer optimistische besluiten van de militaire auditeurs, die meenden “dat op twee specifieke gevallen na alle in voornoemde kampen geïnterneerde Belgen zonder enig bezwaar zouden kunnen vrijkomen”²⁵⁶. Maar weer was er geen sprake van de uit België geëvacueerde buitenlanders. Het rapport van de militaire auditeur van Carcassonne bezorgde de regering nochtans meer informatie over de in Saint-Cyprien geïnterneerde buitenlanders²⁵⁷. De auditeur verklaarde dat in dit kamp – met zoals bekend het grootste aantal Joden uit België – het aantal “personen met verschillende nationaliteiten (...) zo hoog was dat de militaire overheid materieel niet in staat was om een namenlijst op te stellen, zelfs niet bij benadering. (...) Niettemin konden de volgende cijfers vastgesteld worden: Duitsers 2675 – Oostenrijkers 989 – staatlozen 872 – Polen 411 – Tsjechen 89 – Saarlanders 20 – Slovaken 9. In totaal dus 5065, cijfer van 29 juli 1940”. De auditeur van Carcassonne onderstreepte nog dat “de meerderheid van de niet-Belgische geïnterneerden van het kamp van Saint-Cyprien, uit België afkomstig waren. Ze verklaarden dat ze niet door de Belgische overheid werden aangehouden, maar zich vrijwillig hadden aangegeven, zoals op 10 mei 1940 was gevraagd”.

Ondertussen bleven organisaties of privé-personen die zich om de Belgische of buitenlandse geïnterneerden bekommerden, de Belgische autoriteiten benaderen. Een voorbeeld in dit verband is een brief van 30 juli van het ICRK aan de Belgische regering²⁵⁸. De advocaten van verschillende personen die op 10 mei 1940 werden geïnterneerd, hadden zich tot het Geneefse comité gewend om nieuws te krijgen van hun cliënten zodat ze de ongeruste familie konden informeren. Het ICRK stuurde hun verzoek door, samen met een lijst namen. Het kabinet van de premier stuurde het

²⁵³ DOS, 184-79.535, ordner 1. Nota van [onbekend], aan de minister van Binnenlandse Zaken, Vichy, 18.8.1940.

²⁵⁴ H. VAN GOETHEM, *August De Schryver...*, p. 148.

²⁵⁵ RAB, Archief van de strafinrichting te Merksplas – Overdracht 1996B, 28. Telegram van H. Sabbe, aan substituut Wilmar, s.l., [begin 8.1940].

²⁵⁶ DOS, 184-79.535, ordner 1. Nota van [onbekend], aan de minister van Binnenlandse Zaken, Vichy, 18.8.1940.

²⁵⁷ Dit rapport werd niet teruggevonden, maar werd vermeld in: DOS, 184-79.535, ordner 1. Brief van M.-C. de Dorlodot, aan E. Erauw, Paris, 1.9.1951.

²⁵⁸ AICRK, G.85, série Gouvernements, dossier Belgique. Septembre 1939 – Janvier 1943. Brief van F. Barbey, aan de Voorzitter van de Belgische Ministerraad, Genève, 30.7.1940.

verzoek door naar Janson ²⁵⁹. Die antwoordde op 5 augustus dat hij “bij de Franse autoriteiten druk uitoefende om de lijst te krijgen met Belgische onderdanen en anderen die de Belgische overheid aan de Franse autoriteiten had overgedragen, en die na talloze wederwaardigheden in Franse gevangenissen of concentratiekampen waren terechtgekomen. Het duurde lang voor alle administratieve moeilijkheden uit de weg geruimd waren en de betrokkenen geleidelijk werden vrijgelaten”. Janson voegde bij zijn antwoord een eerste lijst van vrijgelaten personen. Sommige van die mensen stonden blijkbaar op het punt gerepatriëerd te worden. Half augustus bereikte het antwoord het ICRK, dat Janson bedankte en hem vroeg om alle informatie die hij kon bemachtigen over de repatriëring van de betrokken personen door te sturen ²⁶⁰. De stappen van Janson en van De Schrijver bij de Franse autoriteiten hadden niet het verhoopte succes. Op 16 augustus antwoordde Bonnefous, kabinetschef van de Franse minister van Binnenlandse Zaken Adrien Marquet, dat “de minister van Binnenlandse Zaken de Belgische overheid onmogelijk dienstbrieven kon verstrekken zoals degene die hij op 26 juli aan twee Belgische ministers en één Belgische senator had verstrekt. Hij verheelde Janson niet dat deze houding ingegeven was door een resolutie in die zin van de [Wapenstilstands]commissie” ²⁶¹.

Het was dus uitgesloten dat de Belgische autoriteiten zich nog konden inlaten met de Franse kampen, vooral omdat ze voor de Duitsers geen wettelijke basis meer hadden. Hetzelfde document vermeldde: “Mijnheer Janson dient tot zijn spijt akte te nemen van deze beslissing en de betrokkenen zullen natuurlijk erg aangeslagen zijn bij het vernemen van de beslissing. Hun psychische en lichamelijke toestand leidt tot een soort van wanhoop, en meerdere betrokkenen hebben aangekondigd dat ze in hongerstaking willen gaan”. Na de verklaring van het kabinet van de Franse minister van Binnenlandse Zaken was het voor de Belgische regering duidelijk dat ze geen manoeuvreerruimte meer had om de vrijlating van alle of een deel van de Belgische en buitenlandse geïnterneerden te vragen die uit België waren gedeporteerd. Ze kon alleen nog “een beroep doen op de Franse regering in de hoop dat de overheid zich onverwijld om het lot van deze ongelukkigen zou bekommeren”.

Diezelfde dag nog legde Janson de situatie uit aan Mathieu, de Belgische hoge commissaris in Toulouse: “Met spijt moet ik u meedelen dat na talrijke stappen bij de Franse regering in overleg met de heer De Schrijver, met het oog op de vrijlating van de Belgen die nog in de kampen van Saint-Cyprien en Le Vernet geïnterneerd zijn, ik vanmorgen heb vernomen dat de Franse regering voortaan niet meer bij machte is om mij de nodige toelatingen te verschaffen. Dit is een gevolg van de tussenkomst van de Duitse overheid, die zich tegen elke actie van de Belgische regering terzake verzet. Ik kon alleen akte nemen van deze beslissing. Het spijt me oprecht. Ik heb de aandacht van de heer Bonnefous, kabinetschef van het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken, niet alleen gevestigd op de ellendige situatie van deze geïnterneerden – wier lot hangende blijft, maar ook op de situatie van de duizenden geïnterneerden van Duitse of Oostenrijkse origine of staatloze geïnterneerden die in allerhande kampen,

²⁵⁹ AICRK, G.85, série Gouvernements, dossier Belgique. Septembre 1939 – Janvier 1943. Brief van P.-E. Janson, aan F. Barbey, 5.8.1940.

²⁶⁰ AICRK, G.85, série Gouvernements, dossier Belgique. Septembre 1939 – Janvier 1943. Brief van F. Barbey, aan P.-E. Janson, 15.8.1940.

²⁶¹ DOS, 184-79.535, ordner 1. Nota van [onbekend], aan de minister van Binnenlandse Zaken, Vichy, 18.8.1940.

die ik niet allemaal ken, opgesloten zijn. Bovendien is de precieze identiteit van de meeste van deze geïnterneerden mij onbekend. Ik hoef er niet aan toe te voegen hoezeer mijn collega's en ikzelf ontgoocheld zijn over deze beslissing waarvan we de onverbiddelijkheid moeten ondergaan”.

Het is belangrijk aan te stippen dat Janson zich op dat ogenblik heel goed bewust was van het feit dat de meeste buitenlandse geïnterneerden Joden waren, hoewel hij hun identiteit niet kende. Zo schreef hij enkele dagen later aan een vertegenwoordiger van het ICRK: “In België leefden een groot aantal staatlozen, Tsjechen, Polen, meestal Joden, die we om veiligheidsredenen verplicht waren te interneren, met name in Merksplas”²⁶². Maar hij stelde dat hij alleen voor de Belgische onderdanen kon tussenbeide komen, terwijl alleen diegenen die zich beriepen op hun Duitse nationaliteit of door de overheid van het *Reich* werden opgeëist, werden vrijgelaten. “Het lot van de anderen hangt helemaal af van de Franse overheid.” Hij was bijgevolg van oordeel dat het Rode Kruis uit menselijkheid ten voordele van deze mensen kon tussenbeide komen, want “velen zijn het slachtoffer van hun origine en van de maatregelen die werden getroffen in de omstandigheden die u kent.” Ondanks de tegenslagen probeerde de regering nog de Belgische geïnterneerden vrij te krijgen. De 21ste vroeg de ministerraad aan Pierlot om een brief te schrijven naar de Franse regering en haar te herinneren aan de vroegere stappen in die zin²⁶³. Drie dagen later drong August De Schrijver erop aan om nogmaals te proberen de vrijlating te verkrijgen van de “in het zuiden geïnterneerde personen die de Belgische Staatsveiligheid had gearresteerd”²⁶⁴. De ministerraad keurde het voorstel goed zodat Janson en De Schrijver op 26 augustus een laatste keer minister Marquet ontmoetten om over de vrijlating van de Belgische geïnterneerden te onderhandelen²⁶⁵. De Franse minister beloofde de zaak te bespoedigen, meer niet. Deze “ultieme poging” ten voordele van de Belgische geïnterneerden liep dus eigenlijk op een mislukking uit. Bovendien kwam het probleem van de buitenlandse geïnterneerden waarschijnlijk zelfs helemaal niet aan bod. Het doek viel daarmee definitief over de tussenkomsten van de regering ten voordele van de geïnterneerden. Op hetzelfde ogenblik eindigde met het vertrek naar Londen van Hubert Pierlot en Paul-Henri Spaak een hoofdstuk van de geschiedenis van de regering. Zij verlieten Vichy op 24 augustus.

Hoewel de pogingen van de Belgische regering de vrijlating van bepaalde Belgische geïnterneerden vergemakkelijkten, leek hun invloed op het lot van de buitenlandse geïnterneerden onbestaande. De enige minister die zich hun lot duidelijk aantrok was minister Paul-Emile Janson, die trouwens aan de basis lag van hun internering. Volgens het AJJDC zou de vrijlating van Joodse gedetineerden – vooral onmiddellijk na de wapenstilstand – vooral te danken zijn aan de herhaalde verzoeken van het Belgische Rode Kruis²⁶⁶. Maar de stroom droogde vervolgens snel op²⁶⁷. De geïnter-

²⁶² AICRK, G.44/22-67. Brief van P.-E. Janson, aan Barbey, Vichy, 26.8.1940.

²⁶³ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraad op 21 augustus 1940, s.l, s.d.

²⁶⁴ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraad op 25 augustus 1940, s.l, s.d.

²⁶⁵ H. VAN GOETHEM, *August De Schryver...*, p. 172.

²⁶⁶ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota, Memorandum on the situation of Jewish refugees from Belgium in France, 8.9.1940 (uit het Frans vertaald op 7.10.1940).

²⁶⁷ 1400 geïnterneerden van Saint-Cyprien die gevraagd hadden om naar België te mogen terugkeren, zouden half augustus op een trein naar Bordeaux zijn gezet. Een kleine minderheid bereikte België,

neerden verloren langzaam maar zeker de moed. Dat blijkt uit brieven van geïnterneerden in Saint-Cyprien die de volgende weken en maanden bij de consul-generaal in Perpignan bleven toestromen. Niet meer om hun repatriëring te vragen, maar meestal gewoon om nieuws te krijgen over hun verwanten, van wie ze sinds 10 mei niets meer gehoord hadden.

5.2.3. Repatriëringsbeleid en Joodse vluchtelingen en geïnterneerden

De exodus bracht een gigantische mensenstroom op gang. In België sloegen wellicht twee miljoen mensen op de vlucht, voortgedreven door het spookbeeld van de verhalen over de slachtingen van 1914. Onder hen talrijke Joden die bijzonder bevreesd waren voor het regime dat hen uiterst wreed behandelde. Het AJJDC ontving een memorandum waaruit bleek dat het aantal uit België gevluchte Joden begin september 1940 in Frankrijk ongeveer 15 tot 20.000 mensen bedroeg²⁶⁸. Maxime Sternberg raamde het aantal Joden in niet-bezet Frankrijk op ruim tienduizend, geïnterneerden inbegrepen²⁶⁹. Het staat in elk geval vast dat de Joodse vluchtelingen in ellendige omstandigheden leefden. Ze konden niet met België communiceren en geen geld laten overkomen. Bovendien moesten ze sinds 1 september 1940 op Duits bevel hun bezittingen aangeven, net als alle vluchtelingen uit België in Frankrijk en Groot-Brittannië. De bezetter verbood hen om naar België terug te keren en de autoriteiten van Vichy beslisten de uitkeringen voor de Belgische vluchtelingen vanaf 15 september te schrappen. Omdat ze niet meer mochten werken en evenmin naar België konden terugkeren, werden talrijke Joden afhankelijk van de Joodse liefdadigheidswerken.

In een rapport aan het Joint schetste een oud-vertegenwoordiger van het *Comité d'Assistance aux Réfugiés Juifs* de gemoedstoestand van de Joodse vluchtelingen tegenover een mogelijke terugkeer naar België. Bij de vluchtelingen in het zuiden van Frankrijk kunnen we op het einde van de zomer 1940²⁷⁰ twee strekkingen onderscheiden. De ene groep wil absoluut niet naar België terugkeren uit angst hetzelfde lot te ondergaan als de Duitse Joden. De andere groep verkoos het om naar huis te gaan, waar de situatie niet erger was dan elders, in plaats van deel te nemen aan de loterij die de emigratie uiteindelijk was. Sommigen meenden dat de terugkeer geen probleem zou zijn voor Joden met de Belgische nationaliteit. Velen achtten het echter onwaarschijnlijk dat niet-Belgen toestemming zouden krijgen om terug te reizen. In elk geval bleef iedereen zich afvragen of het nieuwe Franse regime hen op een bepaald moment niet zou dwingen om het land te verlaten.

Er werd een repatriëringspolitiek met verschillende accenten uitgewerkt. De Belgische autoriteiten, die de kampbewoners in de praktijk helemaal niet konden helpen, concentreerden hun inspanningen op de grote massa vluchtelingen, evenals op de

de anderen werden naar een kamp in de buurt van Straatsburg overgebracht. AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota, Memorandum on the situation of Jewish refugees from Belgium in France, 8.9.1940 (uit het Frans vertaald op 7.10.1940).

²⁶⁸ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota, Memorandum on the situation of Jewish refugees from Belgium in France, 8.9.1940 (uit het Frans vertaald op 7.10.1940).

²⁶⁹ M. STEINBERG, *Un pays occupé et ses juifs. Belgique entre France et Pays-Bas*, Gerpennes, 1999, p. 40.

²⁷⁰ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota van Kowarsky, Report on the events from May 10th to July 30 1940, s.l., 26.9.1940.

rekruteringsreserve van het leger, dat zich in het zuiden had gehergroepeerd. De Duitse bezetter richtte zijn aandacht vooral op de geïnterneerden, onder wie een groot aantal landgenoten.

5.2.3.1. Duitse repatriëringspolitiek en Joodse geïnterneerden

De Duitse bezetter die zich nog maar net in België had geïnstalleerd, toonde al snel belangstelling voor zijn landgenoten die in België waren geïnterneerd en vervolgens naar Frankrijk overgebracht. Zoals we gezien hebben met het geval van Angoulême, kregen bepaalde groepen geëvacueerde geïnterneerden eind juni bezoek van Duitse officieren die inlichtingen over hen kwamen inwinnen.

Op 29 juni stuurde het hoofd van de *Militärverwaltung* in België, generaal Reeder, al een rapport naar Berlijn over de arrestatie van duizenden Duitsers in mei 1940. Onder de arrestanten niet alleen Joden en Volksdeutschen, maar ook Vlaamse activisten²⁷¹. Hij vermeldde echter geen communisten, noch Franstalige militanten van uiterst rechts, de belangrijke uitzondering Degrelle niet te na genomen. Reeder wilde weten wat er met de gedeporteerden was gebeurd en vroeg een systematisch onderzoek in de Franse gevangenissen en kampen. Hij vermeldde dat er aan Vlaamse zijde druk werd uitgeoefend om de geïnterneerden te laten terugkeren. Wellicht om veiligheidsredenen in verband met de eventuele terugkeer van politieke tegenstanders vroeg hij Himmler om die mensen te arresteren die rechtstreeks naar Duitsland teruggekeerd waren en hem hun namen mee te delen. De door de bezettingsmacht uitgestuurde vertegenwoordigers kregen hoofdzakelijk te maken met de Franse autoriteiten. De gevangenis van Angoulême was de enige uitzondering.

In zijn rapport van 18 juli vermeldde Reeder dat 1.500 Duitse gedeporteerden al naar België waren teruggekeerd. Twee weken later, op 3 augustus, maakte hij al een balans op. Volgens hem zouden er 10.000 personen gedeporteerd zijn, waarvan alleen al 3.000 uit Brussel. Hij stipte ook aan dat bijna alle ‘Arische’ Duitsers teruggekeerd waren en dat er alleen nog Joden en buitenlanders in Franse kampen verbleven. Toch gingen Duitse militaire commissies de kampen nog controleren. Dat gebeurde in de tweede helft van augustus in het kamp van Saint-Cyprien. Volgens een memorandum van het AJJDC werd elke geïnterneerde ondervraagd²⁷². Erg vreemd omdat de geïnterneerden van Duitse origine in het kamp, vaak Joden, op dat ogenblik met meerdere duizenden waren. Het staat echter wel vast dat de komst van deze commissie de geïnterneerden deed vrezen dat ze aan de Duitsers zouden worden overgeleverd. Een van hen vertelde later een anekdote over hoe vreselijk ze zich voelden: “De Duitse officier die wist dat de meesten van ons vijanden van het *Reich* waren, vroeg of er Duitsers waren die wilden vertrekken. Niemand antwoordde natuurlijk”²⁷³.

In feite waren de *Militärverwaltung* in België en het *Reich* in zijn geheel mordicus tegen de terugkeer van de Joden naar hun land – of hun gastland. In de weken na het einde van de vijandelijkheden in Frankrijk waren allicht enkele duizenden gevluchte Joden – Belgen en buitenlanders – op eigen kracht naar België teruggekeerd. De

²⁷¹ J. GERARD-LIBOIS en J. GOTOVITCH, *L'An 40...*, p. 117-118.

²⁷² AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota, Memorandum on the situation of Jewish refugees from Belgium in France, 8.9.1940 (uit het Frans vertaald op 7.10.1940).

²⁷³ SOMA, AA 1450, 311. Gesprek met Kurt Grünebaum, 16.3.1981.

Duitse houding tegenover deze migratiestroom zou al snel verharderen. Op 27 september 1940 verbood het Duitse militaire bestuur in Frankrijk de terugkeer van Joden naar bezet gebied. Op 28 oktober trof zijn Belgische tegenhanger dezelfde beslissing in het kader van de eerste anti-Joodse verordeningen. In de praktijk beschouwde de bezetter de naar Frankrijk gevluchte Joden al weken als ongewenst.

5.2.3.2. Belgische repatriëringspolitiek en Joodse vluchtelingen

De Duitse overheid was niet de enige instantie die aandacht had voor het lot van de mensen die in mei 1940 waren gedeporteerd. De naar Frankrijk gevluchte Belgische regering boog zich vrij snel over het probleem. Eind juni 1940 was de ontredde regering als gevolg van de heersende chaos echter groot. De Belgische autoriteiten waren op dat ogenblik zelf helemaal op drift en beschikten over weinig middelen om hun landgenoten te helpen in dit klimaat van totale onzekerheid. Het dagboek van Carlos de Radiguès, attaché van de ambassade, die naar Perpignan was gevlucht, schetst een beeld van dit klimaat. Op 22 juni 1940 schreef hij: “Veel Belgen willen de grens oversteken. Ze bestoken ons voortdurend met vragen, maar hoe kunnen we hen helpen? We zijn ook wrakken. Ze vragen aanbevelingen voor de consul van Spanje. Die wordt overstelpt en is gebonden door zijn instructies. Onder de vluchtelingen zijn er veel Joden. De ongelukkigen zijn bang. Angst is lelijk en het doet pijn om die angst te moeten aanschouwen”²⁷⁴. Om de hulp aan de vluchtelingen te organiseren en de Franse overheid een gesprekspartner te bieden richtte minister van Binnenlandse Zaken Arthur Vanderpoorten eind juni per departement een Hoog Commissariaat voor de Vluchtelingen op. Stilaan werd de terugkeer van de vluchtelingen georganiseerd. Op 7 juli vertrok de eerste trein. Het begin van een massale stroom richting België.

Op 15 juli richtte de Belgische regering in Vichy een *Office de Renseignements* op, dat afhing van het ministerie van Binnenlandse zaken, met de advocaat Henri Fayat als directeur²⁷⁵. De Office gaf de vluchtelingen uit België de nodige informatie over hoe ze zich konden groeperen en op welke manier ze konden terugkeren. Einde augustus werd Henri Fayat geconfronteerd met een probleem: hoe kon hij de terugkeer naar België regelen van de buitenlanders die hun vaste verblijfplaats in België hadden? Op 7 augustus sprak hij Carlos de Radiguès hierover aan. Die werkte op dat ogenblik op de Belgische ambassade in Vichy. Hij antwoordde de volgende dag dat “de Belgische regering zich niet tegen de terugkeer van niet-Belgen verzette die voor 10 mei 1940 in België verbleven en in het bezit waren van een identiteitskaart voor vreemdelingen”²⁷⁶. De Radiguès stipte echter ook aan dat “de bezettingmacht de terugkeer naar België van in België gedomicilieerde Fransen verbood. Niet-Franse buitenlanders konden dus wel een repatriëringsbewijs krijgen, maar hij verzocht de Office om hen er wel op te wijzen dat de Belgische overheid in Frankrijk elke verantwoordelijkheid afwees met betrekking tot eventuele moeilijkheden die ze in België konden krijgen”. Met andere woorden, de Belgische regering verzette zich niet tegen de terugkeer van buitenlandse residenten, voor zover ze konden bewijzen dat ze er wel degelijk hun vaste verblijfplaats hadden. Die houding bevorderde dus de terugkeer van een aantal Joden uit België, hoewel ze niet expliciet vermeld werden.

²⁷⁴ AMBuZ, 13.419. *Memoires de Radiguès. Deel 2. 10 mei – 5 september 1940.*

²⁷⁵ AMSAB, 142, doos 3, dossier 13. Nota van H. Fayat, Rapport sur l'activité de l'Office de renseignements du Gouvernement belge, Vichy, 12.9.1940.

²⁷⁶ AMSAB, 142, doos 42, dossier 1. Brief van C. de Radiguès, aan H. Fayat, Vichy, 8.8.1940.

Helaas had de Belgische overheid hierover niet het laatste woord, zoals de Radiguès naar aanleiding van het geval van de Franse onderdanen toelichtte. Het Belgische Commissariaat-generaal voor de Repatriëring (BCGR) moest bijgevolg rekening houden met de Duitse voorwaarden op het vlak van repatriëring.

Op 27 juni 1940 verscheen in het *Belgische Staatsblad* van Brussel een besluit van de secretarissen-generaal over een repatriëringdienst die van het ministerie van Volksgezondheid afhing en die onder leiding stond van de advocaat Henry Botson, die daarmee ook de titel van Hoge Commissaris kreeg. Een maand later, op 27 juli, benoemde de regering Georges Hannecart officieel in een gelijkaardige functie²⁷⁷, wat de legitimiteit van de benoeming van Botson ongetwijfeld aantastte. Samen met baron Holvoet reisde Hannecart meermaals naar België om de repatriëring te organiseren. Hij ontmoette er ook Botson om hun acties te coördineren. Er werd een pragmatische oplossing gevonden: Hannecart kreeg de verantwoordelijkheid voor de niet-bezette zone, waar de regering mee akkoord ging²⁷⁸. De goede relaties van Hannecart met het paleis hebben dit akkoord wellicht bespoedigd.

Het BCGR stond voor een enorme taak. De regering verwachtte immers dat de dienst niet alleen ten dienste stond van de Belgen, maar ook van de buitenlanders die officieel in België verbleven. De commissarissen beseften echter al vrij snel dat de Duitsers voorbehoud zouden maken over terugkeer van de Joden. Op 2 augustus uitte graaf Goblet d'Alviella, commissaris voor Ariège, zijn twijfel over de wil van de Duitsers om de in Le Vernet geïnterneerde Joden te laten terugkeren²⁷⁹. De Duitse autoriteiten hadden echter nog geen officiële beslissing getroffen. Dat weerhield hen er niet van om bij de overgang naar de bezette zone een bepaalde schifting door te voeren, in het bijzonder op basis van nationaliteit en ras. Op het einde van de maand werd in een rapport van het Belgische Commissariaat-generaal voor de Repatriëring gemeld dat de repatriëringstreinen vaak niet volledig waren “omdat sommige vluchtelingen bij de grens nieuwe maatregelen vreesden. De vluchtelingen verspreidden deze informatie min of meer correct:

- a) in België wonende buitenlanders mogen de grens niet over;
- b) Belgische onderdanen van het mannelijke geslacht, tussen 16 en 45 jaar oud mogen de grens niet over”²⁸⁰.

Er werd nog aan toegevoegd dat de vluchtelingen effectief verzocht werden hun reis om bovenstaande reden te onderbreken. Henry Botson meldde begin september eveneens in een rapport aan het kabinet van de Koning dat bepaalde categorieën personen ondanks de inspanningen van het commissariaat na die datum in Frankrijk bleven. Een van de redenen was dat ze aan de grens werden tegengehouden, zij het sporadisch. Hij merkte ook op dat deze vluchtelingen tot de volgende categorieën behoorden: “Belgische onderdanen die als Jood worden beschouwd (...) gekleurde personen (...) buitenlanders die voor 10 mei in België wonen en over een gele Belgische identiteitskaart met een rode streep beschikken”. Botson merkte verder nog het

²⁷⁷ ARA, PV du conseil des ministres. Nota van P. d'Ydewalle, PV van de ministerraad op 27 juli 1940, s.l., s.d.

²⁷⁸ H. VAN GOETHEM, *August De Schryver...*, p. 135-136.

²⁷⁹ KADOC, Papieren August De Schrijver, 3.2.2.1. Brief van Goblet d'Alviella, aan A. Vanderpoorten, Foix, 2.8.1940.

²⁸⁰ AKP, Archief van het kabinet van de koning, XIX. Nota van [onbekend], Suite du rapport de mission des Commissaires généraux, s.l., s.d.

volgende op: “Vluchtelingen van deze categorieën aarzelen te vertrekken hoewel ze graag naar België willen terugkeren. Er zijn desbetreffend nauwkeurige instructies nodig, zodat ze kunnen kiezen of ze naar huis terugkeren of niet. In afwachting daarvan mogen we ervan uitgaan dat een aantal vluchtelingen tegen hun wil in Frankrijk zullen blijven”²⁸¹. In verband met die problemen neemt het BCGR bij gebrek aan duidelijke instructies een pragmatische houding aan: “In afwachting van een oplossing en gezien de tegenstrijdige berichten over de maatregelen tegen de buitenlanders tijdens de reis, werd besloten de buitenlanders in die situatie op de laatste treinen te zetten, om storingen in de organisatie van de konvooi te voorkomen, mochten deze maatregelen definitief bevestigd worden. We waarschuwen de betrokkenen dat ze op eigen risico aan boord gaan en dat we hen niet kunnen garanderen dat hun reis niet zal afgebroken worden”²⁸².

Begin september was de repatriëring van de meeste Belgische vluchtelingen – meestal per trein – een feit. Het commissariaat ging zich vanaf dan meer bezighouden met sociale bijstand, vooral bijstand aan personen die in Frankrijk waren gebleven. Met andere woorden: de mensen die niet wilden of konden terugkeren. Dat waren er echter duizenden, wat de organisatie voor ernstige financiële problemen plaatste. Ze moest de categorieën personen die voor hulp in aanmerking kwamen dus erg restrictief bepalen. Begin oktober onderzocht het BCGR het probleem. De dienst legde zijn keuze voor aan secretaris-generaal Plisnier, die bevoegd was voor de financiën. Sommige betrokken categorieën vallen rechtstreeks onder deze studie:

“7) Belgische Joden: behandelen als vluchtelingen.

8) Buitenlanders van alle godsdiensten die in België gedomicilieerd waren: tot nog toe uitgesloten van de uitkering voor oktober. Misschien komen de consuls met uitzonderlijke gevallen.

9) Belgen met een Franse of Joodse echtgenote die om diverse redenen niet naar België kunnen terugkeren: afgezien van elk sentiment meen ik dat we mogen stellen dat de echtgenoot die Belg is, naar België kan terugkeren en zijn vrouw hier laten. Aan de andere kant kunnen we gevoelsmatig de man die bij zijn echtgenote blijft die niet kan terugkeren, niet volledig aan zijn lot overlaten. Elk geval dient dus apart te worden onderzocht”²⁸³. In grote lijnen moesten personen die steun kregen van het BCGR gelijktijdig aan twee belangrijke criteria voldoen: tot de Belgische gemeenschap behoren (eventueel door huwelijk) en niet naar België kunnen terugkeren als gevolg van de Duitse bezetting. Wie Jood was kwam dus in aanmerking voor het tweede criterium, maar het speelde geen rol met betrekking tot het eerste criterium. We merken trouwens op dat het BCGR zich in een soort juridisch niemandsland bevond: het begrip Jood was op dat ogenblik immers nog niet in rechte bepaald door de Duitse verordeningen die van toepassing waren op Belgisch grondgebied, hoewel de Duitsers deze schifting in de praktijk al weken toepasten. De geïnterneerden in de kampen behoorden natuurlijk tot de groep die niet naar België kon terugkeren. Half september begon het BCGR, dat op dit en vele andere vlakken in Frankrijk de fakkel van de regering had overgenomen, zich om hun lot te bekommeren. Baron Holvoet,

²⁸¹ AKP, Archief van het kabinet van de koning, XIX. Nota van H. Botson, Rapport sur la fin du rapatriement des réfugiés belges en France non occupée, Vichy, 9.9.1940.

²⁸² AKP, Archief van het kabinet van de koning, XIX. Nota van [onbekend], Suite du rapport de mission des Commissaires généraux, s.l., s.d.

²⁸³ AKP, Archief van het kabinet van de koning, XIX. Nota van [onbekend], Questions financières, Vichy, 6.10.1940.

die commissaris van het BCGR was geworden, informeerde naar hun situatie bij de Franse autoriteiten, meer in het bijzonder bij het *Secretariat Général au Rapatriement*²⁸⁴. Hij vroeg om “de volledige lijst op te stellen van de buitenlanders die in België waren gearresteerd en nog in Franse gevangenissen of kampen verbleven. Los van het probleem van hun repatriëring zou het voor diegenen die nooit naar België zullen terugkeren, nodig kunnen zijn maatregelen te treffen met betrekking tot de bezittingen die ze in België achterlieten. In dat geval diende de overheid die bezittingen te kennen en te weten waar ze zich nu bevinden”. Op dat ogenblik was het voor Holvoet zonneklaar dat de Joden niet naar België zouden terugkeren, zelfs zonder verordening. Volgens een rapport van het AJJDC zou het BCGR van de Duitse autoriteiten het bevel hebben gekregen om Joden en gekleurde mensen te verbieden naar België terug te keren²⁸⁵. Dit uitdrukkelijke bevel had zeker tot gevolg dat de baron – en wellicht ook andere commissarissen – een einde maakten aan de pragmatische houding van het BCGR, dat in het kader van de organisatie van de konvooien naar België, personen had meegenomen waarop de Duitse maatregelen van toepassing zouden kunnen zijn. Dat gebeurde wel op eigen risico! Het beleid evolueerde eerder naar een “voorafgaande” schifting, waarbij het BCGR de Duitse criteria toepaste. Zo bleek uit een brief aan de Franse autoriteiten: “De *Office de Rapatriement* is niet van plan u vaak lastig te vallen over deze gedetineerden, maar vooral wat de repatrieerbare ariërs betreft nemen we de vrijheid u soms een nota over individuele gevallen te sturen wanneer onze tussenkomst wordt gevraagd”²⁸⁶. Niettemin stuurde hij de Franse autoriteiten een verzoek om tussenbeide te komen in de zaak van de echtgenote van een staatloze van Poolse afkomst die in Le Vernet was opgesloten²⁸⁷. Hij verduidelijkte daarbij wel dat de echtgenoot wegens zijn afkomst onmogelijk kon worden gerepatriëerd.

Hoewel ze niet naar het land konden terugkeren, probeerde het BCGR eind oktober toch om de Belgische buitenlanders uit de Franse interneringskampen vrij te krijgen. Hannecart sloot zich aan bij de prins de Mérode en schreef een brief in die zin naar een ambtenaar van de *Garde des Sceaux*. Het ging eigenlijk meer om een suggestie dan een echte tussenkomst, aangezien het verzoek vooral tot doel had om Belgische onderdanen vrij te krijgen. In het postscriptum bij deze brief schreef hij: “1) We zijn zo vrij te herinneren aan het geval van Duitsers die uit België kwamen. Ze zijn in Frankrijk geïnterneerd en de gezinnen willen zich herenigen. Misschien zou het beter zijn als u ze op ons verzoek zou vrijlaten in plaats van te wachten tot de Duitse autoriteiten hen opeisen. Het betreft vooral Duitsers en Duitsers die voor de vijandelijkheden officieel in België woonden. 2) We vinden dat we u erop moeten wijzen dat u uw onderzoek naar aanleiding van de lopende telling niet tot de Belgische onderdanen moet beperken. We bekommeren ons ook om de personen die naar aanleiding van de oorlog uit België werden geëvacueerd. We sommen ze hierna op: Duitse, Luxemburgse, Italiaanse onderdanen en Duitsers, zoals de inwoners van Eupen, Malmédy enz., alle onderdanen van neutrale landen die voor de vijandelijkheden in België gedomicilieerd waren en in het bezit zijn van een Belgische identiteitskaart voor

²⁸⁴ AMSAB, 142, doos 43, dossier 2. Brief van Holvoet, aan M. Cayrel, Vichy, 16.9.1940.

²⁸⁵ AJJDC, reeks AR 33/44, nr. 450. Nota, Memorandum on the situation of Jewish refugees from Belgium in France, 8.9.1940 (uit het Frans vertaald op 7.10.1940).

²⁸⁶ AMSAB, 142, doos 43, dossier 2. Brief van Holvoet, aan M. Cayrel, Vichy, 16.9.1940.

²⁸⁷ DOS, 184-79.535, ordner 1. Brief van Holvoet, aan M. le Secrétaire général, Vichy, 26.9.1940.

buitenlanders”²⁸⁸. Het valt op dat de Joden en/of staatlozen niet expliciet in de lijst staan. Ze worden echter ook niet uitgesloten. Het dient gezegd dat het BCGR waarschijnlijk nog niet op de hoogte was de Duitse verordening over de definitie en discriminatie van Joden die net was getroffen. Of was het een tactische zet om er niet over te spreken ?

Het BCGR was dus niet totaal ongevoelig voor het lot van de buitenlandse geïnterneerden in de kampen, maar we kunnen alleen maar vaststellen dat het commissariaat over geen enkel drukkingmiddel beschikte om hun vrijlating te verkrijgen en dat dit ook niet het hoofddoel van zijn opdracht was. Tegelijk overheerste aan de andere kant de indruk dat “de repatriëringscommissarissen geen aandacht hadden voor buitenlandse sujetten zoals wij”²⁸⁹. In feite stond het BCGR machteloos. Het kon niets doen en zou zijn inspanningen voortaan op de Belgische geïnterneerden concentreren.

Zoals hij in een rapport van midden november 1940 preciseerde, had Hannecart enkele dagen eerder een delegatie naar de Franse kampen gestuurd²⁹⁰. Die had vastgesteld dat de levensomstandigheden te wensen overlieten. De missie registreerde de Belgen en buitenlanders die uit België kwamen. In verband met de “Joodse geïnterneerden met de Belgische nationaliteit” – wellicht een heel klein aantal – schreef Hannecart: “We hebben de diensten van de *Sûreté nationale* gevraagd onder welke voorwaarden de betrokkenen vrijgelaten konden worden.

De autoriteiten stelden a priori de volgende voorwaarden:

4. Formele garantie over hun bestaansmiddelen.

Steun of een uitkering die volstaat om het gezin te onderhouden. Eventuele opname van zieken ten laste van het Commissariaat-generaal.

5. Garanties over hun verblijfplaats.

Een verbintenis van de betrokkenen dat ze de overeengekomen woonplaats niet zullen verlaten (in elk geval nooit een grote stad).

6. Garanties over de naleving van de arbeidsreglementen.

De betrokkenen moeten beloven om geen bezoldigde activiteit uit te oefenen”.

Voor het BCGR was hun vrijlating dus het overwegen waard, ook al bleek uit de voorwaarden van de Franse Staatsveiligheid dat ze – zelfs al werden ze vrijgelaten – de gevangenen zouden zijn van de wetten die de regering van Vichy aan het uitwerken was. Het BCGR gaf echter geen enkele bijzonderheid over de mogelijke vrijlating van Joden met een buitenlandse nationaliteit of staatloze Joden die uit België kwamen en die in de kampen veel talrijker waren dan de Belgische Joden. We weten niet of het BCGR enige poging in die zin heeft ondernomen, maar het is duidelijk dat de vrijlating van die mensen op dat ogenblik voor de Franse autoriteiten niet meer aan de orde was. Maar het BCGR vergat ze blijkbaar ook niet helemaal. Het wilde nog altijd een duidelijk beeld hebben alvorens alle pogingen te staken: “De telling in de kampen is aan de gang. Er worden fiches opgesteld van alle Belgen en buitenlanders uit België die zich onder de 50.000 geïnterneerden in niet-bezet Frankrijk bevinden.

²⁸⁸ AMSAB, 142, doos 43, dossier 2. Brief van Hannecart en de prins de Mérode, aan de directeur van Font-Reaux, Vichy, 29.10.1940.

²⁸⁹ SOMA, AA 1450, 311. Gesprek met Kurt Grünebaum, 16.3.1981.

²⁹⁰ ARKV, Archief Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 13. Nota van generaal Hannecart, *Activité du Commissariat général au Rapatriement en zone non occupée*. Situation au 17 novembre 1940, s.l., [11.1940].

Elke fiche moet nauwkeurig worden onderzocht. Dat is een werk van lange adem, maar we kunnen niet anders tewerk gaan als we de zaak van de geïnterneerden voor eens en voor altijd willen afsluiten”²⁹¹.

In verband met de eigenlijke repatriëring verdween de laatste twijfel over de Duitse bedoelingen met de anti-Joodse verordeningen van 28 oktober 1940. In een nota met gedetailleerde informatie over de verschillende categorieën personen die mochten terugkeren, schreef Hannecart:

“12) De Duitse autoriteiten verzetten zich tegen de terugkeer van de Joden. We mogen Joden geen Ausweis geven.

13) Als uitzonderlijke maatregel wordt een uitzondering gemaakt voor Belgische onderdanen met drie niet-Joodse en één Joodse grootouder. In geval van een naturalisatie moet die van voor 31 december 1932 dateren”²⁹².

Deze passage is belangrijk omdat eruit blijkt dat er zelfs geen stappen konden worden ondernomen ten voordele van Belgische Joden (tenzij de vermelde uitzondering). Het was een manier om te laten weten dat het commissariaat inderdaad verplicht was om zelf te schiften als het geen problemen wou met de Duitsers en op die manier de hoofdpdracht kon schaden. In de latere documenten vinden we overigens dat aanvragen van het BCGR voor een *Ausweis* soms voor buitenlanders bestemd waren, maar dan met de vermelding “niet-Joden”²⁹³. Uit de briefwisseling van het BCGR van 1941 blijkt dat het commissariaat aan bepaalde personen die hun repatriëring aanvroegen, verzocht hun “nationaliteit en ras” te vermelden naast andere persoonlijke informatie²⁹⁴. Later veranderde de formule enigszins: in 1942 dienden de betrokken personen een “attest van niet-inschrijving in het Jodenregister” voor te leggen. Een bewijs dat de Belgische organisaties zich in de Duitse rassenwetgeving inpasten om de nodige manoeuvreerruimte te behouden en hun activiteiten te kunnen voortzetten.

5.2.4. Het lot van de geïnterneerden gezien vanuit bezet België

De in 1940 gearresteerde personen ontsnapten niet helemaal aan de aandacht van de Belgische autoriteiten die in België waren gebleven of naar het land waren teruggekeerd. Hun deportatie, die wel of niet werd gevolgd door een detentie in Frankrijk, bleef soms ook gevolgen hebben in eigen land, al waren die gevolgen wel afhankelijk van de groep waartoe de betrokken personen behoorden.

²⁹¹ ARKV, Archief Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 13. Nota van generaal Hannecart, *Activité du Commissariat général au Rapatriement en zone non occupée. Situation au 17 novembre 1940, s.l., [11.1940]*.

²⁹² (AMBuZ, 14.552). Nota van G. Hannecart, [Rapatriement des réfugiés restant en France non occupée, s.l., 6-10.11.1940](#). Het commissariaat had vòòr de uitvaardiging van de Duitse verordeningen kennis genomen van deze uitzondering. Op 23 oktober deelde [Carton de Wiart](#) mee dat “de bezetingsmacht toestond dat personen met één Joodse grootouder terugkeerden (dus personen met drie niet-Joodse grootouders en één Joodse grootouder)”. AMBuZ, 14.552. Nota van [onleesbaar], BCGR, [Rapatriement des israélites “mixtes”, Vichy, 25.10.1940](#).

²⁹³ Er is een spoor van deze actie met als datum 25 november 1940, namelijk het antwoord: DOS, 184-79.535, ordner 1. Brief van de directeur van de Police du Territoire et des Etrangers, aan de Commissaire général de l’Office belge pour le Rapatriement des Réfugiés, Vichy, 4.12.1940.

²⁹⁴ Zie in dit verband de briefwisseling bewaard in het [ARKV, Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 16](#).

5.2.4.1. Vreemdelingenpolitie en Belgische interneringscentra

Bij de Duitse invasie werden de interneringscentra voor illegale buitenlanders en de opvangcentra voor Joodse vluchtelingen ontruimd. Op het ogenblik dat de vijandelikheden in Frankrijk stopten, waren ze bijna leeg. Sommige instellingen waar deze centra waren ondergebracht, bleven echter open als algemene strafinrichting of als centrum voor sociaal verweer. De leiding die ter plaatse was gebleven of na de exodus was teruggekeerd, werd vaak aangesproken over het lot van de personen die er enkele weken eerder nog logeerden. Dat was onder andere het geval in Sint-Andries-Brugge waar de administratie vanaf begin juli 1940 gedurende enkele maanden een belangrijk aantal brieven naar particulieren en het Rode Kruis stuurde om mee te delen dat de personen die er in mei nog verbleven, naar Frankrijk waren geëvacueerd²⁹⁵. De twee jonge moeders die in mei 1940 met hun baby's ter plaatse gebleven waren, werden respectievelijk in juli en augustus 1940 vrijgelaten, waardoor het interneringscentrum voor vrouwen volledig leeg stond²⁹⁶.

Bepaalde Belgische autoriteiten die in België gebleven waren, stelden zich ook vragen over wat er met de geïnterneerden gebeurd was. Zo schreef de procureur-generaal bij het Hof van Beroep van Brussel al in juni 1940 naar Merksplas om inlichtingen in te winnen over het lot van de gedetineerden²⁹⁷. Op dat ogenblik was de in het centrum gebleven adjunct-directeur duidelijk nog niet op de hoogte van de odyssee van de gedetineerden en zijn collega's. Hij kon de procureur alleen maar inlichten over de evacuatie naar Ruiselede.

Ook het Rode Kruis ontving vanaf september 1940 vrij veel brieven uit Saint-Cyprien²⁹⁸. De geïnterneerden schreven over de ellendige omstandigheden van hun detentie. In diezelfde periode ontstond ook een intense briefwisseling tussen het Rode Kruis en de verwanten van de gedetineerden die in België waren gebleven. Het Rode Kruis legde hen uit dat het op dat ogenblik onmogelijk was om pakjes naar het kamp te sturen. Op 7 september stuurde het een rapport naar de Vreemdelingenpolitie, die intussen door Robert Standaert werd geleid²⁹⁹. In het rapport werd de situatie van de Belgen en buitenlanders beschreven die bij de invasie waren gearresteerd en in het kamp van Saint-Cyprien zaten. Volgens het Rode Kruis hadden de Belgische autoriteiten de identiteitspapieren van een deel van de geïnterneerden in mei 1940 afgenomen en daarna niet meer teruggegeven. De organisatie overwoog dus een vertegenwoordiger naar Saint-Cyprien te sturen om de identiteit van de betrokken personen te achterhalen en duplicaten te verkrijgen. De Vreemdelingenpolitie reageerde op 12 mei en stuurde 37 documenten van personen die enkele maanden eerder in Marneffe geïnterneerd waren en op dat ogenblik in Saint-Cyprien zouden kunnen verblijven. De directeur van Marneffe had die documenten tien dagen eerder verzonden. De ontvanger, die ook voor het *Agence officielle de Renseignements Blessés et Prisonniers*

²⁹⁵ RAB, Archief van de rijksweldadigheidsgestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1992) – Overdracht 1999, 102. Register van verstuurd brieven, 1939-1941.

²⁹⁶ RAB, Archief van de rijksweldadigheidsgestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1992) – Overdracht 1999, 1454. Bevolkingsregister, 1940-1946

²⁹⁷ Nota van de adjunct-directeur van [Merksplas](#), s.l., 22 juni 1940 (RAB, *Archief van de Rijksweldadigheidscolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980)*. Overdracht 1996-1997, nr. 5009).

²⁹⁸ ARKV, *Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog*, nr. 133.

²⁹⁹ ARA, *Archief van de Vreemdelingenpolitie*, nr. 144.

de Guerre werkte, stuurde de documenten op 16 mei terug omdat hij intussen had vernomen – maar wellicht klopte dat niet – dat de betrokkenen waren vrijgelaten. Enkele maanden later werd een gelijkaardige actie ondernomen voor de vroegere geïnterneerden van Merksplas. Op 27 januari 1941 schreef het *Oeuvre de Secours aux Israélites d'Allemagne* een brief naar de directeur van de instelling³⁰⁰. De organisatie legde uit dat de vroegere vluchtelingen van het centrum, die op dat ogenblik in Gurs geïnterneerd waren en bij de overbrenging naar Frankrijk hun identiteitspapieren verloren hadden. Ze vroeg in hun naam registratiepapieren voor de personen die op de lijst bij de brief stonden. We weten niet wat er van dit verzoek geworden is.

Het bestuur der strafinrichtingen dat voor de invasie de opvangcentra en interneringscentra beheerde, bleef in feite in het bezit van de eigendommen van de bewoners die ze bij de overhaaste evacuatie in mei 1941 hadden moeten achterlaten. Sommigen probeerden daarom vanuit België, Zwitserland of de kampen in het zuiden van Frankrijk rechtstreeks of onrechtstreeks hun eigendommen terug te krijgen³⁰¹. Over het algemeen stuurde Merksplas de vermelde goederen in de weken na ontvangst van het verzoek naar de gevangenis van Vorst, waar de eigenaars – of hun gevolmachtigden als ze in het buitenland verbleven – ze konden ophalen. We hebben sporen gevonden van dergelijke overdrachten van september 1940 tot december 1941³⁰².

Het Belgische Rode Kruis kwam in maart 1941 ook tussenbeide bij inspecteur-generaal Paul Cornil om bagage die in Marneffe en Merksplas was achtergelaten naar de eigenaars in Gurs te sturen³⁰³. Ondanks hun akkoord bleek de betreffende bagage (ongeveer 6,5 ton voor beide centra) op het einde van de volgende maand nog altijd niet verzonden. We moeten ook vermelden dat enkele Joodse vluchtelingen die in mei 1940 uit de opvangcentra waren geëvacueerd, enkele weken later naar de opvangcentra terugkeerden. Deze personen hadden geen dak boven het hoofd en geen bestaansmiddelen en hoopten wellicht dat de Belgische autoriteiten hun opvangbeleid zouden hervatten. Een nota van de Vreemdelingenpolitie van 5 augustus stelde dat deze instellingen officieel niet meer bestonden, maar dat er in Marneffe nog tien en in Marchin nog drie personen vrijwillig verbleven³⁰⁴. Volgens de Vreemdelingenpolitie moesten ze weldra het centrum verlaten. We weten niet hoe deze zaak afgelopen is.

5.2.4.2. Missies naar de Franse kampen

We hebben al even het pad van advocaat en senator Borginon gekruist. Half juli 1940 stuurde het VNV hem naar het zuiden om inlichtingen in te winnen over verscheidene leden die naar Frankrijk waren gedeporteerd³⁰⁵. Op het einde van de maand sloot

³⁰⁰ RAB, Archief van de Rijksweldadigheidscolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980) – Overdracht 1996-1997, 5009. Brief van de organisatie *Oeuvre de Secours aux Israélites d'Allemagne*, aan de directeur van de Rijksweldadigheidscolonic van [Merksplas](#), Brussel, 27.1.1941.

³⁰¹ RAB, Joods Vluchtelingencentrum te Merksplas – Overdracht 1996, 61-62. Persoonlijke dossiers van vluchtelingen.

³⁰² RAB, Joods Vluchtelingencentrum te Merksplas – Overdracht 1996, 19.

³⁰³ [ARKV, Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog](#), [97](#). Brief van [Dron-sart](#), aan [P.Cornil, s.l., 6.3.1941](#).

³⁰⁴ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 1427. Nota's van De Jaeger, Anckaert en Ottevaert, over de interneringskampen, s.l., 5.8.1940.

³⁰⁵ P. HENNES, *De politieke verdachten van mei 1940...*, p. 165-166.

Borginon zich inderdaad bij de ministeriële missie aan, waardoor hij Le Vernet, Saint-Cyprien en Bram kon bezoeken. Het spreekt vanzelf dat de Joodse geïnterneerden voor hem niet erg belangrijk waren.

Een maand later bezocht een nieuwe commissie die deze keer vanuit België was vertrokken, de kampen om Belgische geïnterneerden vrij te krijgen. Ze werd geleid door de VNV-ers Gérard Romsée en Cornelius Heymans, die in 1938 de Nobelprijs voor geneeskunde had gekregen³⁰⁶. Ze vertrok op 31 augustus uit Vichy en bezocht nog dezelfde dag het kamp van Agde. Het is interessant dat er in dit kamp op dat ogenblik geen Belgen meer waren, maar wel enkele Tsjecho-Slowaken die in België in de mijnen werkten. De commissie kreeg het voor elkaar dat ze - indien ze dat wilden - naar België mochten terugkeren om hun werk te hervatten. We weten niet of er misschien Joodse mijnwerkers bij waren die toen ze in het vluchtelingencentrum van Merksplas verbleven, toestemming hadden gekregen om in de Belgische mijnen te gaan werken. Na Agde reisde de commissie door naar Saint-Cyprien. Daar kon ze 35 Belgen vrij krijgen, die op 7 september op een trein richting België werden gezet. De commissie zou ook de vrijlating van acht Nederlanders en één Iraniër verkregen hebben, maar verder weten we niets over die mensen. In het kamp van Argelès kwamen drie Belgen vrij, de volgende dag nog zestien in Le Vernet en de dag daarna veertien in Gurs. Op dat ogenblik was er echter geen sprake meer van een mogelijke vrijlating van vreemdelingen. In totaal kwamen ruim tachtig personen vrij, waaronder enkele buitenlanders. Het is niet zeker of er ook Joden bij waren.

De enige missie speciaal voor de Joodse geïnterneerden was geen missie van de Belgische autoriteiten, maar wel van de Joodse gemeenschap zelf, of beter van een vereniging van Joden van Duitse origine. Op 15 oktober 1940 vertrok een delegatie van vijf personen onder leiding van dokter Siegmund Sternberg met toestemming van de bezetter uit België naar het zuiden van Frankrijk³⁰⁷. Ze had de opdracht om met de Franse overheid te onderhandelen over de mogelijke emigratie overzee van ongeveer 4400 gedetineerden van Saint-Cyprien. Sternberg moest met de Franse overheid ook de oprichting van een gezinskamp in Rivesaltes bespreken. Met een vertegenwoordiger van het AJJDC van Lissabon moest hij over de emigratiemogelijkheden onderhandelen. We hebben geen gedetailleerde informatie over de besprekingen, wat ook niet het onderwerp van deze studie is, maar we moeten wel vaststellen dat er geen gevolg werd gegeven aan het voorstel om de geïnterneerden overzee te laten emigreren.

5.2.4.3. Bestrafing van verantwoordelijke personen en vergoeding van slachtoffers

De evacuatie van geïnterneerden naar het zuiden van Frankrijk in mei 1940 gaf in het begin van de bezetting aanleiding tot een aantal gerechtelijke stappen om de slachtoffers van deze maatregelen te vergoeden en de verantwoordelijke personen te straffen.

³⁰⁶ AKP, Archief van het kabinet van de Koning, XIX. Nota van [onbekend], Voyage de Monsieur Heymans, de Monsieur Romsée et de Monsieur de Saint-Salvy, Vichy, 6.9.1940.

³⁰⁷ SOMA, AA 1912, 110. Document over de missie van dokter Sternberg van de organisatie Oeuvre des Secours israélites d'Allemagne, 9-11.1940.

De bestraffing werd onmiddellijk na het einde van de vijandelijkheden in gang gezet door leden van de Vlaams-nationalistische beweging. Bij zijn terugkeer op 30 juni 1940 vernam Ganshof dat een aantal personen hem verantwoordelijk stelden voor de evacuatiemaatregelen van mei 1940³⁰⁸. Onder hen Van Dieren en Romsée, voorzitters van de VNV-fractie van respectievelijk de Senaat en de Kamer, die klacht neerlegden tegen Ganshof. Hij werd onmiddellijk door de bezetter opgesloten en door de SD ondervraagd over zijn rol bij de arrestaties van mei 1940, meer in het bijzonder bij de arrestaties van Duitse onderdanen. De Duitse ondervragers ondervroegen nog andere personen, zoals de luitenanten de Marchi en Collette, die de geïnterneerden bewaakten en naar Frankrijk begeleidden³⁰⁹.

Senator Borginon vroeg de secretaris-generaal van Justitie eveneens een onderzoek in te stellen naar deze veiligheidsmaatregelen en het transport naar Frankrijk die eruit voortvloeide. Ganshof werd er ten onrechte van beschuldigd de lijsten van te arresteren personen opgesteld te hebben, terwijl die lijsten zowel door de Staatsveiligheid of de procureurs des konings als – eerder zelden – door de militaire auditeurs waren opgesteld. Het coördinatiecomité had geen tijd ze te onderzoeken. Eén van de “bewijzen” tegen Ganshof was zijn beruchte telegram van 12 mei waarin hij het bevel gaf een aantal gedetineerden over te brengen. Evenals een aantal documenten die de Duitsers op het ministerie van Justitie hadden ontdekt, zoals de notulen van het coördinatiecomité. Zodra de Duitse overheid haar eigen onderzoek had afgerond, stuurde ze deze documenten op 24 januari 1941 naar de magistraat belast met het onderzoek in de zaak Ganshof³¹⁰. Het getuigenverhoor duurde enkele maanden. De belangrijkste actoren van de veiligheidsmaatregelen werden stuk voor stuk ondervraagd, behalve natuurlijk Paul-Emile Janson, die in niet-bezet Frankrijk was gebleven. Zoals te voorzien kwam de evacuatie van buitenlandse geïnterneerden – Joden of anderen – nauwelijks aan bod en ging de aandacht vooral naar de deportatie van Belgische onderdanen, vooral van de leiders van de uiterst rechtse bewegingen die met de bezetter collaboreerden. De zaak Ganshof eindigde met een buitenvervolginstelling, maar bevorderde een onderzoek naar het lot van de Joodse geïnterneerden absoluut niet.

Voor wat de “vergoeding” betreft verscheen op 8 juli 1941 een besluit van de secretarissen-generaal tot oprichting van de Nationale Dienst voor de Oorlogsslachtoffers³¹¹. Dit besluit betrof de geïnterneerde en vervolgens in mei 1940 geëvacueerde personen. In Titel I werden de te vervullen voorwaarden gepreciseerd: “Art.1.- Elke persoon die als gevolg van de oorlogsgebeurtenissen of politieke maatregelen vanaf 10 mei op het Belgische grondgebied of elders werd gearresteerd of geïnterneerd en/of naar het buitenland gedeporteerd of in het buitenland werd opgesloten door de Belgische, Franse of Engelse gerechtelijke overheid of andere militaire of burgerlijke

³⁰⁸ SOMA, AA 1941. Nota van Walter Ganshof van der Meersch, *Rapport de [l']Auditeur Général près la Cour Militaire concernant les interventions de son office et de celui des Auditeurs Militaires au sujet des mesures administratives ordonnées par le Gouvernement à partir de la déclaration de l'état de siège (Arrêté Royal du 10 mai 1940)*, Bruxelles, 31.12.1940.

³⁰⁹ ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 148. Rapport van Vanderborgh, over Alexandre Trebitsch, Brussel, 15.6.1942.

³¹⁰ SOMA, AA 1194, 74. Nota, Mémoire de M.Collard. Le Parquet général de la Cour d'Appel de Bruxelles durant l'Occupation, s.l., s.d.

³¹¹ SOMA, AA 1467, 11. Document van de Administratie van Oorlogsslachtoffers met de tekst van het besluit van 8 juli 1941, s.l., s.d.

overheid, heeft recht op een vergoeding van de staat voor de inkomstenderving, de schade veroorzaakt aan hun roerende en onroerende goederen en de lichamelijke schade die door deze feiten werd veroorzaakt of mogelijk werd. De vergoeding is eveneens verschuldigd wegens feiten door de gedeporteerden in het buitenland ondergaan”. Het besluit voegde daaraan toe: “Art.2- Onderdanen van de Duitse staat zijn van de toepassing van dit besluit uitgesloten. Dat geldt eveneens voor alle personen aan wie de onder artikel 1 bedoelde schade door de Duitse staat zelf wordt vergoed.” In april 1942 preciseerde een Duitse verordening dat de vergoeding door de Dienst “eveneens gold voor personen die de Belgische nationaliteit niet bezaten”³¹². Maar de Joden waren precies als “vijandelijke onderdaan” aangehouden, wat gemakkelijk kon worden gelijkgesteld met “onderdaan van de Duitse staat”, en verbleven op dat ogenblik in kampen in het zuiden. Ze kregen geen schadevergoeding van de dienst, waarvan ze door hun internering wellicht niet eens wisten dat hij bestond.

De aanhangers van de collaboratie hebben de deportatie van Belgische burgers ten volle uitgebuit. Ze hebben daar overigens een hele literatuur aan gewijd om de uitwassen van het vooroorlogse België aan te klagen en bijgevolg hun eigen standpunten te verantwoorden, om het beeld van slachtoffer van de gebeurtenissen van mei 1940 te versterken. Maar in hun voorstelling van de feiten, na de oorlog in zekere zin vereeuwigd in de martyrologia van de Vlaamse beweging, was geen plaats voor slachtoffers die niet in hun kraam pasten. Om hun eigen misère te beklemtonen vermeldden ze af en toe – tussen alle andere ellende – de vernedering bij hun deportatie of internering tussen de Joden geleefd te hebben.

5.3. Van interneringskampen naar concentratiekampen

De interneringskampen lagen volledig in de ideologische lijn van het regime van Pétain, die de Franse maatschappij wilde zuiveren. Ze bestonden echter al langer en vertaalden een meer functioneel streven naar orde³¹³. Frankrijk had al in november 1938 dergelijke kampen opgericht. In het begin waren ze bedoeld om ongewenste buitenlanders te internen, zoals later ook in België gebeurde. Die kampen waren vooral een reactie op de stroom van Joodse vluchtelingen uit Duitsland en republikeinen uit Spanje om aan hun zegevierende tegenstanders te ontsnappen. Hun repatriëring was praktisch uitgesloten. Vanaf september 1939 gold de administratieve internering ook voor “onderdanen van vijandelijke mogendheden” en in november daarop voor verdachten. De volgende maanden leken de kampen leeg te lopen. De tienduizenden geïnterneerden waren grondig onderzocht; wie geen gevaar vormde werd vaak ter beschikking gesteld van Landsverdediging om werken uit te voeren. Bij de invasie in mei en juni 1940 volgde echter een nieuwe golf van interneringen.

Op dat ogenblik arriveerden de geïnterneerden die de Belgische autoriteiten evacueerden. Een rapport van het ICRK schatte hun aantal op 13.500 Duitsers, waarvan 7.500 (waaronder duizend *Reichsdeutsche*) in het kamp van Saint-Cyprien terecht kwamen. De anderen werden door de Duitse opmars ingehaald³¹⁴. Die cijfers zijn waarschijn-

³¹² ARA, Fonds Vreemdelingenpolitie, 148. *Verordening van 21 april 1942 over de toepassing van het Belgische besluit van 8 juli 1941 over de oprichting van een nationale administratie voor Oorlogsslachtoffers*, door het hoofd van de Militaire Administratie, s.l., s.d.

³¹³ Voor de Franse kampen verwijzen we naar D. PESCHANSKI, *La France des camps...*

³¹⁴ D. PESCHANSKI, *La France des camps...*, p. 153.

lijk overschat, in die zin dat het allemaal Duitsers zouden zijn geweest. Waarschijnlijk is dat het ICRK een beetje te snel concludeerde dat al die personen door de Belgische autoriteiten waren aangehouden als vijandelijke onderdanen. Dat was inderdaad het grootste deel van het contingent. Het *Joint* vernam dat eind juni in het kamp van Saint-Cyprien 7 tot 8000 Duitsers opgesloten waren, waaronder 1300 *Reichsdeutsche* die gerepatriëerd werden. De rest van de politieke vluchtelingen en mensen op de vlucht voor de rassenhaat ³¹⁵. De organisatie beweerde dat er in Saint-Cyprien 6000 Joden uit België konden zijn geïnterneerd. De Duitse militaire overheid hield het half juli bij 1.500 gerepatriëerde Duitsers, terwijl het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken het over een totaal van 2.500 in juli en augustus gerepatriëerde Duitsers had op 7.500 gedeporteerden ³¹⁶. De Belgische militaire auditeur in Carcassonne sprak over 5.065 geïnterneerde buitenlanders uit België in Saint-Cyprien. Dat cijfer zou op 29 juli gelden ³¹⁷. Een recente telling, op basis van een lijst van gevangenen van Saint-Cyprien en individuele dossiers, zoals bewaard in het archief van Pau, identificeert 4.419 uit België afkomstige Joden die in Saint-Cyprien werden gedeporteerd ³¹⁸.

Deze cijfers spreken elkaar niet tegen en geven duidelijk de evolutie weer van het aantal Belgische geïnterneerden in Saint-Cyprien. In mei en juni arriveerden ongeveer 7.500 mannen met verscheidene konvooien. De vrouwen die veel minder talrijk waren, gingen naar Gurs. Na de nederlaag en na onderzoek met de hulp van de Duitse commissies en enkele Belgische vertegenwoordigers, werden ongeveer 2.500 personen vrijgelaten, de meesten “ariërs” uit het *Reich* en enkele honderden Belgen. De meesten verlieten het kamp in juli. Eind juli bleven er dus nog iets meer dan 5.000 buitenlanders uit België over, bijna allemaal Joden uit Duitsland of door het *Reich* geannexeerde gebieden. Ze waren dan nog maar met 3.400, als we een anoniem memorandum mogen geloven dat aan het *Joint* ³¹⁹ werd overgemaakt. Enkele personen werden naar andere kampen overgebracht, nog andere Joden ontsnapten of beschikten over een paspoort of geld en slaagden erin vrij te komen. Hetzelfde document vermeldde ook dat er in Gurs duizend vrouwen zaten en onderstreepte de zeer slechte leefomstandigheden in beide kampen.

Het kamp van Saint-Cyprien werd in februari 1939 opgericht om Spaanse vluchtelingen op te vangen ³²⁰. Het lag op het strand, op het zand, en was aan drie kanten met prikkeldraad afgezet. In mei 1940 werd het vergroot. Het bestond dan uit 25 “eilandjes” met houten barakken zonder vloer. De materiële omstandigheden waren rampzalig voor de geïnterneerden die erg leden onder hun onzekere lot en de verveling, evenals onder de gebrekkige hygiëne en de onvoldoende voeding. In oktober vernielde een vloedgolf het grootste deel van de installaties ³²¹. Enkele dagen later werd beslist het kamp te verlaten aangezien het totaal onbewoonbaar was geworden. De ge-

³¹⁵ *AJJDC*, reeks *AR 33/44*, nr. 450. Brief van *E. Swift*, aan *M. Troper*, *Washington*, 6.9.1940.

³¹⁶ *D. PESCHANSKI*, *La France des camps...*, p. 153.

³¹⁷ *DOS*, 184-79.535, ordner 1. Brief van *M.-C. de Dorlodot*, aan *E. Erauw*, *Paris*, 1.9.1951.

³¹⁸ Marcel BERVOETS, *La liste de Saint-Cyprien*, Brussel, 2006, p. 340-417.

³¹⁹ *AJJDC*, reeks *AR 33/44*, nr. 450. Nota, *Memorandum on the situation of Jewish refugees from Belgium in France*, 08.09.1940 (uit het Frans vertaald op 7.10.1940).

³²⁰ Voor de Joden uit België in de Franse kampen verwijzen we naar: *S. MEUNIER*, *Les Juifs de Belgique dans les Camps...*

³²¹ Het archief van het kamp werd hierdoor vernield.

ïnterneerden werden overgebracht naar Argelès, Le Vernet of Gurs. De laatste dagen van oktober werden de meeste geïnterneerden uit België naar Gurs getrans-fereerd.

In Gurs kwamen ze terecht bij de vrouwen die uit België waren geëvacueerd of in Frankrijk aangehouden, ongeveer een duizendtal. Sinds augustus verbleven in Gurs ook de ongewenste buitenlanders die voorheen in de gevangenis van Pau waren opgesloten, waaronder enkele tientallen Joden. Gurs was een gigantisch kamp, op tachtig kilometer van de Spaanse grens, aan de voet van de Pyreneeën. 450 barakken onderverdeeld in 13 groepen (8 voor mannen, 5 voor kinderen en vrouwen) herbergden in november 1940 ongeveer 13.000 mensen. De leefomstandigheden waren afschuwelijk³²². De bevoorrading was ronduit slecht en het eten schaars. Het klimaat maakte alles nog erger. De bodem onder het kamp bestond uit klei die bij elke bui in een moeras werd herschapen. De gezondheidstoestand was een ramp: in de loop van de winter 1941 stierven dertig mensen per dag.

De geïnterneerden waren geïsoleerd, al was de buitenlander hen niet vergeten. Het ICRK was terecht bezorgd over de omstandigheden in het kamp en bezocht de kampen in december 1940. Iets later ontving het ook een rapport van het Belgische Rode Kruis over de toestand van de geïnterneerden in Gurs³²³. Het Belgische Rode Kruis bemiddelde bij het Franse Rode Kruis om te proberen verscheidene honderden vrouwen en kinderen hulp te bieden³²⁴. Vanaf januari slaagde het Belgische Rode Kruis in Frankrijk erin tweehonderd buitenlandse geïnterneerden uit België warme kleding te bezorgen, maar die hulp was ruim onvoldoende en ledigde geenszins de psychische nood van de gedetineerden³²⁵.

Het BCGR bezocht de kampen ook, vooral om een kaartenbak met de uit België afkomstige geïnterneerden samen te stellen. Kolonel Triest bezocht van november 1940 tot februari 1941 de kampen voor rekening van het Commissariaat en bevestigde in zijn rapporten da alarmerende berichten van het Rode Kruis³²⁶. Na een bezoek aan het kamp van Argelès met 320 Joden uit België die voorheen in Saint-Cyprien verbleven, verklaarde Triest: “Ik was zeer pijnlijk getroffen. Hoewel de geïnterneerden geen Belgen zijn, maar buitenlandse Joden die in België hebben gewoond, ben ik van oordeel dat de liefdadigheidsinstellingen om humanitaire redenen moeten tussenbeide komen”³²⁷. Hij drong erop aan een antwoord te vinden op problemen zoals het bezoek aan de kampen, het afleveren van pakjes, of de recuperatie van voorwerpen of

³²² Zie de getuigenissen in Hanna SCHRAMM en Barbara VORMEIER, *Vivre à Gurs. Un camp de concentration français. 1940-1941*, Parijs, 1979.

³²³ AICRK, [G.85/](#) Belgische Rode Kruis. Brief van het ICRK, aan het Belgische Rode Kruis, [s.l., 9.1.1941](#).

³²⁴ [ARKV, Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 93](#). Nota van de vertegenwoordiger van het Belgische Rode Kruis, aan de Directeur-generaal van het Belgische Rode Kruis, [Secours aux camps d'internés, Vichy, 31.12.1940](#).

³²⁵ [ARKV, Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 93](#). Nota van A. de Hase, [Rapport](#) over de leefomstandigheden en noden van de geïnterneerden van het kamp van Gurs, [s.l., 26.1.1941](#).

³²⁶ [ARKV, Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 12](#). Nota van G. Hannecart, [Activité du Commissariat général au Rapatriement en zone française non occupée. Rapport Hannecart, Commissaire général. Situation au 4 mars 1941, s.l., s.d.](#)

³²⁷ [ARKV, Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 13](#). Nota van kolonel Triest, [Rapport spécial sur le camp d'Argeles sur Mer \(Pyénées orientales\), s.l., s.d.](#)

geld ³²⁸. Tot slot adviseerde Triest “om een terugkeer van de meeste buitenlanders te aanvaarden”. Op 10 mei 1940 of sinds 1 september 1939 werden ze in België immers niet aangehouden wegens schuldig aan aantasting van de veiligheid van de staat, maar uit voorzichtigheid omdat ze verdachte buitenlanders waren.

Het commissariaat hield uiteindelijk maar 270 personen over die konden worden gepatriëerd. Erger nog, na een controle op 16 december 1940 van het “ras” van de betrokkenen, moest een vertegenwoordiger van het BCGR niet minder dan “191 niet-arische buitenlanders (Joden)” schrappen. In zijn rapport van maart 1941 vermeldde Hannecart dat “het commissariaat voor de repatriëring, in het bijzonder in Gurs, de Joden en anderen wel degelijk zelf gescheiden had”. Hij telde in de interneringskampen in totaal maar vijftien Belgen en zestig buitenlanders uit België ³²⁹ die “volgens de Duitse verordeningen” konden worden gepatriëerd. Enkele gevallen waren nog onbeslist, zoals personen “van wie de Duitsers de Joodse afstamming [nog] moesten controleren” ³³⁰, de Joodse onderdanen van neutrale landen als Denemarken of Bulgarije, of Joodse families waarvan de vader in België was gebleven, die het BCGR naar België wilde laten terugkeren. Op 10 januari 1941 zou Hannecart overigens van de Duitse autoriteiten verkregen hebben om “deze kinderen met de hulp van het Belgische Rode Kruis naar hun ouders (Joodse kinderen inbegrepen) te laten terugkeren” ³³¹. We weten niet of die poging ook iets opleverde. In elk geval was voor de overgrote meerderheid van de geïnterneerde Joden alle hoop op repatriëring definitief vervlogen.

In de loop van 1941 werd een deel van de geïnterneerden geleidelijk naar andere kampen overgebracht. Noé en Récébédou waren twee kleinere kampen. De leefomstandigheden waren er beter en daarom waren ze bestemd voor de zieken. Iets minder dan één op vijf Joden uit België werd naar die kampen overgebracht, over het algemeen om gezondheidsredenen. Een vijfde werd in maart 1941 naar Rivesaltes getransporteerd, een kamp voor gezinnen. Sommigen maakten ook kennis met Le Vernet, een kamp waar de “dwarskoppen” werden getemd en waar terreur en ondervoeding de regel waren. Een kwart vertrok naar Milles, een transitkamp naar het buitenland. De meeste geïnterneerden slaagden er echter niet in om hun emigratiepapieren in orde te krijgen. Slechts een handvol emigreerde naar de Verenigde Staten of de Caraïben. Een derde van de Joden uit België die in Gurs geïnterneerd waren, vaak jonge, sterke mannen, werden bij de *Groupements de Travailleurs étrangers* (GTE) ingelijfd.

Het lot van de naar Franse kampen geëvacueerde Joden uit België werd in de zomer 1942 bezegeld. De joden van de GTE's werden met de geïnterneerden van Milles, Rivesaltes en Gurs samengebracht als gevolg van het akkoord tussen Vichy en Berlijn

³²⁸ Op 14 maart 1941 stuurde een groep Belgische artsen en militairen eveneens een gezamenlijke brief naar het ICRK om de aandacht te vestigen op de situatie van de burgers die in de Franse kampen zaten. We hebben de identiteit van de auteurs niet kunnen achterhalen. Misschien hadden ze banden met Triest of het BCGR. AICRK, G.85/ Belgische Rode Kruis, Brief van F. Barbey, aan het Belgische Rode Kruis, s.l., 24.3.1941.

³²⁹ Elf van hen kwamen uit het kamp van Merksplas en waren wellicht in Gurs geïnterneerd.

³³⁰ Hij citeert het geval van een Duits gezin uit Brussel dat als “van Joodse origine” werd bestempeld, maar “niet van dat type waren”.

³³¹ ARKV, Archief van het Belgische Rode Kruis over de Tweede Wereldoorlog, 13. Brief van G. Hannecart, aan kolonel Duntze, s.l., 13.1.1941.

van 3 juli 1942 om de deportatie van de Joden uit Frankrijk te organiseren. Op 1 augustus ontvingen de kampcommandanten het bevel de bewaking te verscherpen. Op 6 augustus vertrok het eerste konvooi uit Gurs. Aan boord duizend Joden voor transport in onmenselijke omstandigheden naar Drancy, een kamp ten noordoosten van Parijs. Nu volgde het ene konvooi na het andere met een groot deel van de geïnterneerden van de kampen³³². In Drancy werden de bij de razzia's opgepakte Joden en Joden uit de kampen van Vichy samengebracht in nieuwe konvooien naar het uitroeiingskamp van Auschwitz. In totaal werden 5.835 uit België afkomstige Joden vanuit Frankrijk naar Auschwitz gedeporteerd. Naast vluchtelingen ging het grotendeels om Joden die in de kampen in het zuiden hadden gezeten. Minstens 1.574 daarvan waren in België gearresteerd en in mei 1940 naar Frankrijk gevoerd³³³. Ongeveer 70 zouden de oorlog overleven.

5.4. Besluit

Op 10 mei 1940 gingen de Belgische autoriteiten over tot de administratieve arrestatie van duizenden personen. Zoals gepland werden de meeste mensen naar het westen van het land geëvacueerd, behalve in de oostelijke provincies, die snel door de verpletterende opmars van de Duitsers onder de voet werden gelopen. Alles wijst erop dat de Generale Staf door het ongunstige verloop van de gebeurtenissen besloot om de vijandelijke onderdanen naar Frankrijk te evacueren. Deze maatregel werd op 11 mei bij hoogdringendheid genomen en de volgende dag overijld uitgevoerd. De improvisatie bij de beslissing en de chaos als gevolg van de militaire catastrofe was een drama voor de geëvacueerde personen. Vaak duurde de reis weken, in ellendige omstandigheden, zowel lichamelijk als psychisch.

In tegenstelling tot het wijd verbreide beeld troffen de interneringsmaatregelen en de evacuatie van mei 1940 niet alleen mogelijke “verdachten”. We moeten de geïnterneerde en geëvacueerde personen inderdaad in vijf categorieën indelen:

- Meerdere duizenden verdachten die vooral op 10 mei 1940 werden aangehouden. Deze administratieve arrestaties werden uitgevoerd op basis van de besluitwet van 12 oktober 1918. Het ging wellicht om 2 tot 3000 Belgen en vast evenveel buitenlanders. Maar ze werden niet allemaal naar Frankrijk geëvacueerd.
- Een handjevol Belgen en buitenlanders die gerechtelijk aangehouden waren, meestal voor spionage. Sommigen tijdens de Schemeroorlog, de anderen tijdens de Acht-tiendaagse veldtocht.

Joden vallen alleen bij uitzondering onder deze twee categorieën. In de drie volgende categorieën zijn ze echter ruim vertegenwoordigd:

- Duizenden vijandelijke onderdanen van het mannelijke geslacht en op een leeftijd om de wapens op te nemen, werden administratief geïnterneerd op basis van het ministerieel besluit van 10 mei 1940, zelf gebaseerd op de besluitwet van 28 september 1939. Door de uitbreiding van het begrip “vijandelijke onderdanen”, dat wil zeggen Duitse onderdanen, vielen de staatlozen van Duitse origine, Oostenrijkers en Tsjechen eveneens onder deze maatregel. Het is moeilijk om hun aantal nauwkeurig te schatten, maar waarschijnlijk werden tussen 7 en 10.000 personen gearresteerd en

³³² Toch zaten er bij de bevrijding nog 2393 Joden uit België in Franse gevangenschappen en kampen. Waarschijnlijk bleven zij gespaard omdat ze verspreid zaten of omdat ze laattijdig waren opgepakt.

³³³ Marcel BERVOETS, *La liste de Saint-Cyprien*, Brussel, 2006, p. 332.

meestal naar Frankrijk geëvacueerd. De meesten waren Joden. Minstens 4.000 belandden in Franse kampen.

- Enkele honderden ongewenste buitenlanders of illegaal in België verblijvende buitenlanders. Op basis van de besluitwet van 28 september 1939 werden ze tijdens de Schemeroorlog administratief geïnterneerd. Onder deze maatregel vielen vele Joodse vluchtelingen die illegaal in België verbleven, na hun vlucht uit het *Reich* of andere landen zoals Polen of Roemenië. Het ging om minstens vijfhonderd personen, zowel Joden als anderen. Het bestuur van de strafinrichtingen evacueerde hen naar Frankrijk. Sommigen vertrokken per trein samen met de verdachten en vijandelijke onderdanen.

- Ongeveer 1400 Joodse vluchtelingen die sinds 1938 in opvangcentra verbleven, in principe om hun latere emigratie voor te bereiden. Zij werden niet gearresteerd, maar werden op vrijwillige basis geïnterneerd. De centra werden geëvacueerd zodat de bewoners aan de vijand konden ontsnappen. Ofwel bleven de bewoners omringd door Belgisch personeel, ofwel werd hen de mogelijkheid geboden om op eigen kracht te vluchten. Een onbekende minderheid – minimum 300 – belandde in Franse kampen, over het algemeen in duistere omstandigheden.

Het totale aantal geëvacueerde gedetineerden blijft onbekend, net zoals het aantal gearresteerden. Een rapport van de Staatsveiligheid dat in 1941 in Londen werd opgesteld vermeldt een totaal van 16.000 arrestaties³³⁴. Het ICRK sprak van 13.500 naar Frankrijk overgebrachte personen, van wie 7.500 in Franse kampen belandden³³⁵. De anderen werden op de een of andere manier door de Duitse opmars ingehaald. Het merendeel van deze mensen werd vrijgelaten.

Zodra deze door de Belgische autoriteiten gearresteerde personen in de Franse kampen aankwamen, ontsnapten ze volledig aan het gezag van de Belgische overheid. Alleen de gedetineerden van de interneringskampen voor illegale buitenlanders bleven onder Belgisch toezicht, zij het in Franse gevangnissen. De regering Pierlot had zich eveneens in Frankrijk teruggetrokken en beschikte na de capitulatie van het Belgische leger bijgevolg nog maar over weinig middelen. Slechts enkele dagen voor de Frans-Duitse wapenstilstand begon de informatie over het lot van de geëvacueerden door te sijpelen. Er werden enkele stappen ondernomen, vooral door Paul-Emile Janson, om de Belgische én de buitenlandse geïnterneerden vrij te krijgen. De situatie was veranderd en hij vond dat hun detentie niet langer nodig was. De crisis had echter ook de bevoegdheid van de gesprekspartners gewijzigd. De Belgische regering had haar legitimiteit verloren, terwijl de Franse overheid zich een nieuwe legitimiteit had aangemeten, gebaseerd op een nationalistische, xenofobe en antisemitische ideologie. In de zomer verkregen de Duitse autoriteiten de vrijlating van hun “Arische” onderdanen. Ook veel Belgen werden vrijgelaten en naar huis gestuurd. Maar de Joden bleven opgesloten, want Duitsland verbood hen terug te keren en in Frankrijk waren ze ongewenst. Minstens 4.400 waren in Saint-Cyprien geïnterneerd, vervolgens in Gurs en andere kampen.

³³⁴ AG, Archieven van het auditoriaat-generaal in Londen, reeks Principes III, dossier P22/5. Nota van de substituut van de Auditeur-generaal, Régime des étrangers en Belgique, et mesures permettant d'éviter et de réprimer l'espionnage, la trahison et les agissements dits de 5e colonne, Londres, 24.3.1941.

³³⁵ D. PESCHANSKI, *La France des camps...*, s.l., 2002, p. 153.

Het Belgische Commissariaat-generaal voor de Repatriëring vervulde in het begin zijn opdracht zonder enig onderscheid tussen Joden en buitenlanders. In de herfst moest het zijn beleid echter herzien als gevolg van het terugkeerverbod van de Duitsers. Het werd gedwongen om de vluchtelingen nu zelf te schiften. De Joden die – samen met anderen – als niet te repatriëren werden beschouwd, ontvingen echter wel financiële steun van de instelling, op voorwaarde dat ze de Belgische nationaliteit hadden. Het BCGR bezocht ook de kampen en trachtte de opgesloten personen vrij te krijgen, maar moest de Joden al snel uitsluiten.

De meeste vastgehouden Joden zouden twee jaar in ellendige omstandigheden in Franse kampen leven, vooraleer ze door het regime van Vichy naar het kamp van Drancy werden overgebracht. Deze geïnterneerden werden vervolgd door Duitsland, gearresteerd door België en vastgehouden door Vichy... Ze vormden het grootste deel van de 5.835 Joden uit België die van Frankrijk naar Auschwitz werden gevoerd. Na tien jaar vervolging, ballingschap, internering en deportatie werden ze er uitgeroeid. Het duurde maar enkele dagen voor de ambitieuze interneringspolitiek van België ineens stortte. Die bleek uiteindelijk buiten verhouding, onvoldoende doelgericht, onvoldoende voorbereid en in de praktijk waarschijnlijk nutteloos. De Belgische autoriteiten hebben echter nooit gewild, konden niet voorzien en hadden wellicht geen invloed op het feit dat door de omstandigheden en gevolgen van de militaire operaties, en vervolgens de Franse en Duitse politieke keuzes, duizenden geïnterneerden in een nachtmerrie verzeilden die hun dood zou worden.

dantur, meldende dat de echtgenooten van beide gezinnen bedlegerig waren en niet konden vervoerd worden”²²¹.

De rol van de rijkswacht bij dit alles is zo goed als onmogelijk na te gaan, omwille van het gebrek aan bronnen. De bestendige vreemdelingencontrole bleef voortgaan, maar over aanhoudingen van Joden hebben we door gebrek aan archieven geen gegevens. We hebben slechts kleine sporen. Op 18 juli 1942 bijvoorbeeld, hield de rijkswachtbrigade van Harelbeke twee ‘vreemdelingen’ aan en bracht ze naar de *Feldgendarmarie* van Kortrijk. Op 22 juli 1942 deed de brigade van Sint-Denijs hetzelfde²²². Het is echter onmogelijk op te maken of het om Joden ging. Wat er in de rest van België gebeurde in 1942-1943 is helaas niet meer na te gaan.

12.2.7. Het transport van de Joden

Op 11 juni 1942 viel in Berlijn de beslissing om de Joden uit België, Nederland en Frankrijk te deporteren. Nauwelijks enkele weken later vertrok het eerste treintransport met Joodse slachtoffers vanuit de Dossin-kazerne naar Auschwitz. Vanaf juli 1942 tot het einde van de bezetting vertrokken 28 zogenaamde ‘konvoeien’ vanuit Mechelen richting Duitsland. Deze treinen zouden in totaal 25.257 Joden en 351 zigeuners transporteren naar het ‘Oosten’, met als eindbestemming Auschwitz. Het ging om een reis van circa twaalfhonderd kilometer die twee tot drie dagen in beslag nam. Er werd dus na de beslissing in Berlijn van 11 juni 1942 razendsnel een transportsysteem opgestart. De vraag is hoe dit systeem er concreet uitzag. Welke Duitse en/of Belgische overheden waren erbij betrokken? Met welke transportmiddelen en met welk personeel vonden deze transporten plaats? Als voorafgaande opmerking moet worden gezegd dat de geschiedenis van de Belgische spoorwegen tijdens de bezetting nog niet wetenschappelijk onderzocht is. Daarom was het nodig om in het kader van dit eindverslag enkele noodzakelijke elementen zelf te onderzoeken en hier uiteen te zetten.

Het Belgische treinverkeer was in 1940 de verantwoordelijkheid van de Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen (NMBS). De NMBS ressorteerde onder het ministerie van Verkeerswezen en Communicatie. De bevoegde secretarissen-generaal waren eerst A. Castiau en vanaf april 1941 G. Claeys. De maatschappij werd voor en tijdens de bezetting geleid door een Raad van Beheer. Hoewel er vlak voor de bezetting een intentie was om de bevoegdheden van deze Raad van Beheer tijdens een bezetting over te hevelen naar een kleinere directie (die minder log was en meer slagkracht zou hebben), werd dit uiteindelijk formeel niet uitgevoerd²²³. De facto zou dit wel gebeuren. De Raad van Bestuur bestond uit 21 leden, die normaal eenmaal per maand samenkwam. Het ging in 1940 om negen katholieken, zeven socialisten en vijf liberalen. De Raad had weinig directe invloed op inhoudelijke beslissingen in relatie met de Duitse bezetter (zie verder). Binnen de Raad werkte een bestendig comité van

²²¹ SAO, Dienst Bevolking – Burgerlijke Stand, 1264 – Jodenregister. Minuut van brief van de burgemeester, Oostende, aan de Sicherheitspolizei, 31.10.1942.

²²² Archief parket-generaal Gent, PG GENT 2002 A, 149. Maandverslagen rijkswacht Oost-Vlaanderen. Rapport, 8.8.1942.

²²³ P. VAN HEESVELDE, "Räder müssen rollen für den Sieg. Spoorweg-exploitatie tijdens de Tweede Wereldoorlog", in B. VAN DER HERTEN, M. VAN HERTEN, M. VAN MEERTEN en G. VERBEURGT (eds.), *Sporen in België. 175 jaar spoorwegen, 75 jaar NMBS*, Leuven, 2001, p. 182-199.

vier mensen (twee katholieken, een liberaal en een socialist) dat elke week samenkam. Het waren echter vooral de interne NMBS-organen zelf die tijdens de bezetting op de voorgrond zouden komen en relatief veel autonomie zouden hebben (zoals de Algemene Directie, de Dienst van het Materiaal, De Dienst van het Personeel, de Sociale Dienst enzovoort). In juli 1942 zou overigens ook formeel een organisatorische hervorming van decentralisering worden doorgevoerd in de NMBS-bevelstructuur, waarbij de verschillende ondergeschikte diensten meer autonomie kregen²²⁴. Het waren daarbij vooral de topambtenaren zelf die sterk op de voorgrond traden. Ook dit paste in de ruimere Belgische ambtelijke evolutie tijdens de bezetting²²⁵. Vooral de Algemene Directie van de NMBS won sterk aan belang. Het was deze directie die de principiële discussies met de Duitse tegenhangers voerde en die de algemene principiële lijnen uitzette voor het NMBS-personeel. De top van de spoorwegen besliste in mei-juni 1940 tot een algemene 'werkhervatting'. Dit betekende dat de NMBS het Belgische treinverkeerstelsel heropstartte en zou blijven organiseren in samenwerking met de bezetter. Deze werkhervatting was slechts een onderdeel van de ruimere economische politiek van het minste kwaad²²⁶. Eigenlijk was dit ook wettelijk onvermijdelijk, omdat het personeel viel onder de bepalingen van het Burgerlijk Mobilisatieboekje dat tot een loyale samenwerking met de bezetter verplichtte. Overigens adviseerde het zogenaamde Galopin-comité de top van de NMBS in deze meidagen ook expliciet om het werk te hervatten²²⁷.

De directeur-generaal van de NMBS had tijdens de bezetting een grote persoonlijke beslissingsmacht in de principiële dossiers. Het ging om Narcisse Rulot, die de maatschappij al leidde sinds maart 1933. Directeur-generaal Rulot zou zich tijdens de bezetting ontpoppen als iemand die de autoritaire Nieuwe Orde-hervormingen genegen was. Hij uitte soms openlijk kritiek op het vooroorlogse parlementaire regime. Het is moeilijk te bepalen hoe ver zijn politieke engagement precies ging. Alleszins voerde Rulot tot het einde van de bezetting de Galopin-doctrine en de economische politiek van het minste kwaad tot de uiterste consequentie door. In het algemeen eiste hij een strikte gehoorzaamheid van zijn personeel in de uitvoering van Duitse bevelen²²⁸. Ook de Algemene Directie stuurde vanaf 1942 tal van instructies rond over het belang van het behoud van de samenwerkingspolitiek. Deze instructies riepen op om loyaal de taken te blijven uitvoeren en alle sabotage te vermijden dan wel onmiddellijk te melden²²⁹. Rulot en verschillende andere topambtenaren van de NMBS verhieven het algemene belang van het land tot een absoluut doel. De actieve en verregaande samenwerking met de bezetter was daarvoor een noodzakelijk kwaad. Een vaak aangehaald concreet element hiervoor was bijvoorbeeld de voedselvoorziening. De aanvoer en de distributie van een belangrijk deel van het voedsel voor de bevolking gebeurde via het spoorwegennetwerk. Een tweede element was bijvoorbeeld het belang van de Belgische arbeiders. Hoe hoger de activiteitsgraad van de

²²⁴ Archief NMBS, Verslagen van de Raad van Beheer 1940-1944.

²²⁵ N. WOUTERS, *De Führerstaat...*

²²⁶ N. WOUTERS, *De Führerstaat...*

²²⁷ P. VAN HEESVELDE, "Räder müssen rollen...", p. 187.

²²⁸ SOMA, AA 43. Brief van Rulot, Directeur-Général de la Société Nationale des Chemins de fer belges, aan het personeel, 22.6.1940; Brief van Rulot, aan Chefs de Groupe et Chefs immédiats, 9.7.1940; Brief van Rulot, aan het personeel, 31.7.1940. Een bekend en na de bezetting vaak aangehaald voorbeeld was zijn oproep van 28 augustus 1943. SOMA, AA 43. Rondschrijven van Rulot, aan het personeel, 28.8.1943.

²²⁹ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map 'Direction Générale'.

NMBS in België, hoe minder spoorwegpersoneel er naar Duitsland zou worden gedeporteerd om daar in de oorlogsindustrie tewerkgesteld te worden. Deze en gelijkaardige argumenten primeerden tijdens (en na) de bezetting. Andermaal wordt erop gewezen dat de NMBS hier een perfecte emanatie was van de veel ruimere Belgische economische politiek van het minste kwaad.

12.2.7.1. De Duitse greep op de NMBS

Het beheer van de NMBS werd op een voor België eerder uitzonderlijke manier georganiseerd. Dit had alles te maken met de unieke context van juni-augustus 1940, toen de bezetter nog in staat was om op relatief korte tijd verregaande hervormingen door te drukken. De economische exploitatie van België was in juni 1940 de absolute Duitse prioriteit. De uitbating van de nationale spoorwegmaatschappij was in een dicht bespoord land als België cruciaal voor de bezetter. Terwijl andere terreinen (zoals de administratie en de ordediensten onder Binnenlandse Zaken en het gerecht onder Justitie) voorlopig (relatief) ongemoeid gelaten werden, zette de bezetter voor het economische luik onmiddellijk verregaande hervormingen in gang²³⁰. Deze chronologie was belangrijk. De bezettingsgeschiedenis leert ons dat hervormingen die pas vanaf 1941 of 1942 werden ingezet vaak veel minder kans op slagen hadden. Hervormingen die in juni-augustus 1940 werden doorgevoerd, hadden vaak nog wel verregaande concrete gevolgen. De prioriteiten van juni 1940 vormen zo een noodzakelijke voorwaarde om de Duitse organisatie van het beheer over de NMBS te begrijpen.

In mei-juni 1940 bestond een vermenging tussen de Belgische spoorwegorganisatie en de Duitse. Dit kwam omdat Duitsland voor de militaire operaties in mei 1940 zelf ook treinen had gebruikt. Zo bevonden zich nogal wat Duitse locomotieven en Duitse treinbestuurders in België. Deze zouden nog geruime tijd aan het werk blijven in België. Tijdens de onderhandelingen met de bezetter in juni 1940, stelden enkele ambtenaren binnen de NMBS-top voor om een soort scheiding aan te brengen tussen het Duitse en het Belgische treinverkeer. De Duitsers konden dan instaan voor hun eigen (militaire) transporten, de NMBS voor de Belgische. De bezetter zag dit helemaal anders. De Duitsers wensten (waarschijnlijk doelbewust) de bestaande vermenging in juni 1940 ook wettelijk te bevestigen. Op 14 augustus 1940 vaardigde de *Militärverwaltung* een cruciale verordening uit over het beheer van het verkeer en transport in België. De kern van deze erg korte verordening van 14 augustus 1940 luidde: “De *Wehrmacht-Verkehrs-Direktion* in Brussel wordt bevoegd verklaard om zelf het expresverkeer van personen, bagage, handelswaar en pakketten te verzekeren op de normale sporen binnen het bezette Belgisch grondgebied of om dit recht helemaal of voor specifieke lijnen af te staan aan de Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen en om zelf de voorwaarden en de prijzen van het transport te bepalen”. Dit was een verregaande verordening. In de praktijk bleek dat de Duitse bezetter hiermee de basis had gelegd voor een systeem van direct bestuur. Deze vorm van direct bestuur week eigenlijk af van de zogenaamde *Aufsichtsverwaltung*, of het principe van het controlerende bestuur dat de *Militärverwaltung* globaal in België toepaste. De verordening passeerde geruisloos: er kwam geen Belgisch protest. Waarschijnlijk beseften de Belgische overheden nog niet wat de implicaties van deze verordening waren.

²³⁰ N. WOUTERS, *De Führerstaat...*

Deze verregaande Duitse verordening werd waarschijnlijk ook aanvaard, omdat de Belgische overheden meenden dat zij in overeenstemming met de Conventie van Den Haag was. In het bijzonder artikel 53 van deze Conventie was daarvoor belangrijk. Dit artikel van het internationale oorlogsrecht bepaalde letterlijk dat de bezetter de hand kon leggen (“*saisir*”) op eigendommen van de staat. Hierbij hoorden ook ‘transportmiddelen’. De tweede alinea van dit artikel herhaalde nog eens dat de hand kon worden gelegd “alle middelen aangewend op het land, de zee en in de lucht (...) voor het transport van personen en goederen (...)”. Het ging hier dus niet om ‘opeisingen’: die werden geregeld door artikel 52 van de Conventie (op de concrete implicaties van dit onderscheid komen we verder nog terug). De Belgische overheid meende in augustus 1940 alleszins dat de verregaande inmenging van de bezetter in het beheer van de NMBS in overeenstemming met het internationale recht was. Dit zou ook blijken in een belangrijke brief van secretaris-generaal Claeys van 25 juni 1942 (zie verder).

Er waren twee Duitse instanties belangrijk voor het verhaal van de transporten. Dat waren de *Wehrmacht Verkehrs Direktion Brüssel* en de *Eisenbahn Betriebs Direktion Brüssel*. Toen de *Organisation Todt* en de Sipo-SD in 1942 de transporten van de Joden uit België moesten organiseren, moesten zij dus passeren via deze Duitse dienst. De Sipo-SD had uiteraard geen rechtstreekse hand in de organisatie van het treinverkeer. De *Wehrmacht Verkehrs Direktion* in Brussel was een Duitse directie, verantwoordelijk voor al het transport in België en Noord-Frankrijk via de spoorwegen, de waterwegen en de autowegen. Het orgaan ressorteerde rechtstreeks onder het Duitse ministerie van Transport in Berlijn. Tot 1943 werd de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* geleid door een officier van de *Wehrmacht*, bijgestaan door adjuncten van de *Wehrmacht* en van de Duitse *Reichsbahn*²³¹. In 1943 werd de leiding van de organisatie overgenomen door een functionaris van de *Reichsbahn*. Vanaf dan betitelde de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* zichzelf als de *Haupt Verkehrsdirektion Brüssel*. Het tweede belangrijke Duitse orgaan was de *Eisenbahn Betriebs Direktion*. Dit was het uitvoerende orgaan van de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* en bestond uit personeelsleden van de *Reichsbahn*. Aanvankelijk hield deze laatste organisatie zich vooral bezig met de meer ‘commerciële’ transporten (de niet-zuiver militaire transporten). In de praktijk was vooral de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* het cruciale organisme.

De *Wehrmacht Verkehrs Direktion* kreeg met de verordening van 14 augustus 1940 het ‘exploitatierecht’ over de NMBS²³². In een naoorlogse verdedigingsnota verklaarde Rulot: “Het was dus de *Wehrmacht* zelf die beheerde (...) en wij konden, voor haar rekening, de exploitatie uitvoeren op een bepaalde lijn of een deel van een lijn dat ons werd toegewezen”. De enige beperkende voorwaarde over deze samenwerking die in 1940 werd gesteld, was dat de bezetter niets kon opleggen dat tegen de vaderlandse plicht inging van het NMBS-personeel. Dit was trouwens de wettelijke bepaling uit het Burgerlijk Mobilisatieboekje. De centrale vraag was uiteraard welke concrete Duitse opdrachten deze vaderlandse plichten zouden schenden. Volgens een naoorlogse verklaring van Rulot en van enkele van zijn ondergeschikten stelde de NMBS-leiding in juni 1940 één grens. Dit was de grens dat Belgische personeelsleden

²³¹ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Documents divers’.

²³² Aldus Van Heesvelde: “Dat betekende concreet dat de NMBS geen enkele trein om op het even welke lijn kon laten rijden zonder voorafgaande toestemming van de *Wehrmacht Verkehrs Direktion*”. P. VAN HEESVELDE, “Räder müssen rollen...”, p. 191.

geén Duitse treinen zouden voorttrekken (“*remorquer*”) ²³³. Met Duitse treinen bedoelde men: treinen met een Duits (militair) doel in opdracht van de Duitsers zonder belang voor België (zie verder). Blijkbaar werd hiermee aanvankelijk wel degelijk bedoeld dat Belgen niet zouden mogen dienen als machinisten van dit soort Duitse transporten. Aanvankelijk werd deze grens door de Duitsers aanvaard. Al snel werden Belgische NMBS-mensen echter verplicht ook deze taken te vervullen. Een topambtenaar van de maatschappij verklaarde dat dit geleidelijk gebeurde: “Men moet weten dat in de hangars van de locomotieven, bij de stations waar de militaire treinen passeerden, er altijd een Duitse chef was, waarnaast zich een Belgische chef bevond die onder diens orders geplaatst was. Wanneer een militaire locomotief beschadigd was, nam deze Duitse chef een andere locomotief uit de hangar. Aangezien hij de baas was, kon hij en nam hij soms ook effectief een Belgische locomotief met een Belgische machinist, gezien het feit dat er bij elke locomotief twee of drie machinisten waren gevoegd”. Het lokale personeel werd hier aan zijn lot overgelaten: “Er bestonden inderdaad geen instructies over dit punt”.

Vanaf 1941 verdwenen alle resterende Duitse machinisten uit België. Deze ambtenaar gaf zo een belangwekkend getuigenis over hoe ook de NMBS werd getroffen door de lokalisering en desintegratie van het Belgische overheidsgezag: “(...) Beetje bij beetje werd de meerderheid van de militaire treinen zo voortgetrokken door Belgische machinisten na specifieke orders van lokale Duitse chefs. Iedereen wist ervan, maar niemand sprak erover, of toch niet officieel. Zo is te verklaren dat deze kwestie nooit naar voren kwam op de vergaderingen van de groepschefs, de directie van het permanente comité of de beheerraad. (...) Ik heb de overtuiging dat M. Rulot zelf ook door de omstandigheden werd voortgestuwd, veel verder dan hij oorspronkelijk had kunnen voorzien” ²³⁴. Dit cruciale punt – het besturen van Duitse militaire transporten – was dus niet het gevolg van een bewuste, principiële beslissing. Het werd zelfs nooit officieel besproken. Het was het gevolg van het zwakke centrale overheidsgezag, dat de Belgische bezettingscontext kenmerkte ²³⁵. Volgens een brief van maart 1943 van Rulot aanvaardde de NMBS-top deze praktijk omdat het uiteindelijk in het ‘belang van het land’ was om het Belgische beheer over het Belgische net in stand te houden ²³⁶. De leiding van de maatschappij legde zich dus in 1940 opvallend gemakkelijk neer bij de enige grens die zij zelf aanvankelijk hadden vooropgesteld. Belgische machinisten zouden dus zonder problemen ingezet worden om Duitse (militaire) transporten te besturen.

Tot juni 1941 was de Duitse inmenging in het dagelijkse beheer van het Belgische treinverkeer haast totaal. In alle belangrijke stations bevonden zich Duitse stationschefs die het dagelijkse bestuur uitvoerden. Na juni 1941 bleef dit systeem enkel behouden in Gent en Antwerpen. In de rest van België werd een nieuw systeem ingevoerd ²³⁷. Vanaf dan werden groepen van Belgische stations gecreëerd. Deze gegroepeerde stations werden bestuurd door een zogenaamd *Überwachungsamt*. Deze

²³³ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring dd. 8.3.1945.

²³⁴ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Annexes au rapport’. Getuigenverklaring van Verhoeyen, 1.3.1945.

²³⁵ Nico WOUTERS, “De Führerstaat...”

²³⁶ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Wagons de DCA dans les trains’. Nota van Directeur-generaal, aan de *Wehrmacht Verkehrs Direktion*, 24.3.1943.

²³⁷ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Documents divers’.

Duitse controleorganen ressorteerden rechtstreeks onder het bestuur van de Duitse *Reichsbahn* in Berlijn. Daarbij werd nog regionale controle over stations uitgevoerd door een ander nieuw Duits organisme, het *Überwachungsbahnhof*. Een bijkomend element van directe controle had te maken met het bestuur van enkele zogenaamde Centrale Werkplaatsen. Hier gebeurde het herstel en het onderhoud van het rollende materieel. Een aantal belangrijke Centrale Werkplaatsen werd direct bestuurd door de Duitse *Wehrmacht Verkehrs Direktion*. Aldus Rulot na de bevrijding: "Men moet er rekening mee houden dat vanaf het begin tot het einde de Duitsers onze Centrale Werkplaatsen van Mechelen, Salzinnes, Cuesmes, Gentbrugge, Leuven en Luttre in handen hadden. Nog voor de order tot werkhervatting hadden zij drie- tot vierduizend arbeiders van buiten onze maatschappij aangeworven (wij noemden deze de Duitsers). Zowel voor als na het bevel tot hervatting waren onze personeelsleden verplicht zich hierbij te voegen. In elke werkplaats was er een Belgische chef (in Mechelen, M. Galle, hoofdingenieur) waarboven een Duitse chef werd geplaatst die de bevelen gaf aan de Belgische chef; deze laatste voerde de orders uit voor zover deze hem als normaal voorkwamen"²³⁸.

12.2.7.2. De militaire transporten en de aanloop naar de Jodentransporten

Er doken tijdens de bezetting wel degelijk veel spanningen op omwille van deze 'exploitatie' van de NMBS door de bezetter. Er waren veel belangrijke Duitse bevelen waartegen de NMBS-top protesteerde. Een dergelijk dossier was bijvoorbeeld de levering van Belgisch treinpersoneel aan de Duitse *Reichsbahn*, waartegen Rulot en de NMBS-top zich hevig verzetten²³⁹. We kunnen enkele van deze dossiers gebruiken om indirect belangrijke conclusies te trekken over de jodentransporten.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat het 'jodendossier' niét één van deze centrale 'principedossiers' was. Zoals we verder zullen aanhalen, kunnen we niet garanderen dat er nooit specifieke documenten zijn geweest in verband met de jodentransporten. Het is mogelijk dat hierover ooit een specifieke correspondentie is gevoerd. We kunnen echter wel met zekerheid zeggen dat het dossier nooit als echt belangrijk werd aanzien. De transporten van Joden duiken letterlijk nooit op in enig archief dat we in verband met de NMBS konden raadplegen. Het naoorlogse gerechtelijke dossier over Rulot dat in de NMBS-archieven bewaard wordt, bevat een representatieve doorsnede van alle sleuteldossiers. Er waren tientallen specifieke dossiers waarover uitgebreide discussies werden gevoerd. De jodentransporten waren daar nooit bij. De zaak van de jodentransporten werd ook nooit besproken op de Raad van Bestuur. Ook de Algemene Directie zou voor zover we konden nagaan nooit specifieke onderhandelingen voeren of instructies rondsturen in verband hiermee. Ook na de bevrijding (zie punt 15.4.2.) werd deze vraag nooit gesteld, laat staan dat het onderzocht werd in de administratieve en gerechtelijke onderzoeken over Rulot en zijn ondergeschikten. Het is duidelijk dat de jodentransporten tussen de plooiën vielen van de dossiers die belangrijker werden geacht.

²³⁸ Archief NMBS. Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map 'Déclarations et productions de M. Rulot'. Getuigenverklaring, 8.3.1945.

²³⁹ Zie: P. VQN HEESVELDE, "Räder müssen rollen...", p. 190-191.

Eerst en vooral is er de kwestie van de aanwezigheid van Duitse machinisten en Duitse locomotieven op het Belgische grondgebied. Zoals we zagen, werden er in de door de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* gecontroleerde Centrale Werkplaatsen dus treinen gerepareerd die dienden voor de zogenaamde ‘Duitse transporten’. Er werden doorheen de hele bezetting echter ook Duitse locomotieven zelf gerepareerd. Opvallend was dat de Mechelse Centrale Werkplaats blijkbaar hierin centraal stond. Aldus Rulot na de bezetting: “Het volume van deze reparaties was nochtans niet erg belangrijk. Ze vonden exclusief plaats in Mechelen, en het ging in het algemeen om vijf tot tien locomotieven per maand op een totaal van dertig tot veertig”²⁴⁰. Er werden dus Duitse locomotieven van de *Reichsbahn* op kosten van de NMBS gerepareerd in de Centrale Werkplaats in Mechelen. Niets wijst er echter op dat deze Duitse locomotieven ook ingezet zouden zijn geweest in België. Integendeel, Rulot (en andere getuigenverklaringen) bevestigden dat er na 1941 geen Duitse locomotieven meer reden op het Belgische spoorwegennetwerk. Het lijkt ook weinig waarschijnlijk dat de Duitse *Reichsbahn* Duitse locomotieven zou onttrekken aan de Duitse industrie voor inzet in België (zeker gezien de ‘opeisingen’ van Belgische locomotieven, zie verder). Niettemin blijft dit een interessant gegeven, dat verder onderzoek verdient.

Waren er Duitse machinisten werkzaam op Belgisch grondgebied? Zoals we zagen was dit na de achttiendaagse veldtocht in mei 1940 wel het geval. Deze Duitse machinisten werden echter geleidelijk aan terug naar Duitsland geroept. Vanaf 1941 leverde het *Reich* volgens Paul Van Heesvelde zelf geen machinisten meer aan België. Vanaf toen reden dus enkel nog maar Belgische machinisten op Belgisch grondgebied. Dit is wat in tegenspraak met een naoorlogse verklaring van Rulot, die stelde dat de Duitsers hun eigen machinisten (en locomotieven) al na de zomer van 1940 uit België hadden teruggetrokken²⁴¹. Hoe het ook zij, het lijkt zeker dat er in 1942 – op het moment van de Jodentransporten – géén Duitse machinisten meer werden ingezet op Belgisch grondgebied. Al de door ons geraadpleegde archieven bevestigen dit.

De reparatie van Duitse locomotieven is nog om een andere reden interessant. Het noopte de bevoegde secretaris-generaal tot een cruciale uitspraak. In een nota van augustus 1941, gaf directeur-generaal Rulot een heldere analyse van de perverse Duitse strategie. Hij beseftte dat zijn personeel in België bleef, maar dat het de Duitse oorlogsindustrie zelf was die zich verplaatste naar zijn arbeiders²⁴². Toch kwam Rulot in augustus 1941 tot het besluit dat hij juridisch niet kon weigeren. Hij vroeg echter de mening van de kersverse secretaris-generaal van Verkeerswezen en Communicatie Claeys. Die schreef op 8 september 1941 een onthullend advies. Claeys had de zaak voorgelegd aan het comité van secretarissen-generaal. Het resultaat was: “Als uw beheerraad er de verantwoordelijkheid voor neemt om toe te geven aan de vragen van de bezetter, zouden [de secretarissen-generaal] dit niet afkeuren”²⁴³. Dit was een

²⁴⁰ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring, 8.3.1945.

²⁴¹ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring van Rulot, 14.12.1944.

²⁴² Archief NMBS. Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Dossier: ‘Chapitre 3. Réparations et cession de matériel en faveur des Allemands’. Nota van Rulot, 30.8.1941.

²⁴³ Archief NMBS. Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Dossier: ‘Chapitre 3. Reparations et cession de matériel en faveur des Allemands’. Nota van Rulot, 30.8.1941.

treffend voorbeeld van het ontwijkende gedrag van de centrale overheden tijdens de bezetting²⁴⁴. De bevoegde centrale overheid nam niet de verantwoordelijkheid en keurde de politiek ook niet goed. Ze was enkel bereid de politiek ‘niet af te keuren’ als de NMBS-ambtenaren zelf expliciet de verantwoordelijkheid namen.

Het belangrijkste gevolg van de samenwerking was dat een belangrijk deel van het Belgische NMBS-materiaal en -personeel vanaf 1940 al werd ingezet voor zogenaamde ‘Duitse’ of ‘militaire’ transporten. Wat werd hiermee precies bedoeld? De termen ‘Duitse of militaire treinen’ en ‘Duitse of militaire transporten’ worden in de tijdsdocumenten door elkaar gebruikt. Daarom is niet altijd duidelijk wat men er precies mee bedoelde. Het ging blijkbaar in ruime zin om alle transporten die de NMBS uitvoerde in opdracht van de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* en met een specifiek Duits belang. Het ging dus eigenlijk om al het Duitse goederen- en personenverkeer in de meest ruime zin, dat bestond naast het verkeer in het belang van België. Of het ging om Duitse dan wel Belgische machinisten en locomotieven, was daarbij geen punt. Als we het verder hebben over ‘Duitse transporten’ of ‘militaire transporten’ hebben we het dus over een zeer ruim fenomeen. Het ging om alle transporten die door de NMBS werden uitgevoerd voor de Duitse bezetter (in casu de *Wehrmacht Verkehrs Direktion*) in het belang van de bezetter en Duitsland. Dit is een belangrijke vaststelling, omdat hoogstwaarschijnlijk de Joodse transporten een onderdeelje waren van dit ruime systeem.

Men gebruikte voor de identificatie van treinen bepaalde codes. Er wordt benadrukt dat deze organisatie wegens gebrek aan archieven niet precies te reconstrueren valt. We vonden enkel zijdelingse aanwijzingen. De ‘D’-code was blijkbaar een algemene code die gebruikt werd voor ‘Duitse transporten’ (lees: alle transporten in opdracht van de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* met een specifiek Duits belang). De code ‘SF’ op de treinen werd gebruikt om transporten van arbeiders in Duitsland die met verlof terugkeerden naar België aan te duiden. Ook de term “speciale trein” werd in de terminologie van de NMBS-leiding en de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* gebruikt om deze verloftreinen (‘SF’-treinen) aan te duiden, waarmee zogenaamde ‘verlofgangers’ werden vervoerd²⁴⁵. Dit is belangrijk, omdat we de term “speciale trein” nog tegenkomen i.v.m. het zogenaamde 20ste konvooi (zie verder).

Er bestond dus vanaf 1940 tot het einde van de bezetting de facto een totale vermenging van Duitse en Belgische transporten. De NMBS was eigenlijk vanaf 1940 de uitvoerende arm van de Duitse *Wehrmacht Verkehrs Direktion*. Directeur-generaal Rulot besefte zeer goed wat hiervan de consequenties waren. In een nota van augustus 1941 stelde hij al openlijk vast dat in de context van de ‘totale oorlog’ elke dienst aan de bezetter eigenlijk steun aan de vijandelijke oorlogsindustrie was. Rulot gaf bij herhaling expliciet toe dat de politiek van de NMBS de Duitse oorlogsindustrie ondersteunde. De top van de spoorwegen én de secretarissen-generaal meenden echter dat de maatschappij deze situatie gezien de feitelijke situatie en het algemene belang van het land niet kon geweigerd worden. Er was een feitelijke onmogelijkheid om tegen deze situatie in te gaan. Bovendien meenden zij dat deze toestand juridisch mogelijk werd gemaakt door artikel 53 van de Conventie van Den Haag.

²⁴⁴ N. WOUTERS, *De Führerstaat...*

²⁴⁵ Of het ging om (Belgische) arbeiders in Duitsland die terugkeerden of Duits personeel dat terugkeerde uit verlof is niet duidelijk.

Ook belangrijk in dit verband, is het onderscheid tussen ‘opeisingen’ en de normale ‘opdrachten’. De militaire of Duitse transporten waren alleszins géén opeisingen. De Duitse en/of militaire transporten vielen binnen het kader van de normale opdrachten (gebaseerd op de verordening van 14 augustus 1942 en artikel 53 van de Conventie van Den Haag). De term ‘opeisingen’ werd zelfs nooit of nauwelijks gebruikt. Dit kwam omdat volgens de secretaris-generaal van Verkeerswezen en de NMBS-top de bezetter volgens artikel 52 van de Conventie van Den Haag niet het recht had zaken ‘op te eisen’ bij de NMBS. Dit artikel gaf de bezetter enkel het recht dit te doen bij gemeentebesturen en de bevolking. Niettemin voerde de bezetter wel degelijk de facto opeisingen door. De Duitsers en de NMBS gebruikten hiervoor echter nooit de term ‘opeising’. Men gebruikte de term “*prélèvement*”. Dit was een louter semantisch gegeven. In de praktijk ging het om Duitse opeisingen van Belgisch materiaal (en later ook personeel) om ingezet te worden in Duitsland.

Al in 1940 waren er vijfhonderd Belgische locomotieven door de Duitsers ‘opgeëist’. Deze locomotieven werden dus op kosten van de NMBS door de Duitse *Reichsbahn* in Duitsland zelf ingezet. Rulot protesteerde maar had naar eigen zeggen geen onderhandelingsruimte omdat de NMBS met het resterende wagenpark nog voldoende reserve had²⁴⁶. Medio 1941 was er een tweede ‘opeising’ (dus eigenlijk: “*prélèvement*”) van twee- tot driehonderd Belgische locomotieven. Een derde opeising volgde al in oktober-november 1941. Toen eiste de *Reichsbahn* 345 “wagens en gesloten rijtuigen” op “(...) om ter beschikking gesteld te worden van de Directie in Keulen om de treinen te verzekeren van België naar Koningsbergen”²⁴⁷. Een vierde ‘opeising’ volgde in juni 1942. Toen ging het om tweehonderd locomotieven, 12.500 wagons en vijfhonderd kilometer rails²⁴⁸. Uiteraard had de NMBS geen enkele controle over wat er met deze Belgische treinen in Duitsland werd vervoerd. Later zou de bezetter zelfs Belgische machinisten opeisen voor verplichte dienst in Duitsland. Dit werd vooral na 6 oktober 1942 (de verplichte tewerkstelling in Duitsland) de facto doorgevoerd.

De Duitse economische roofovernamepolitiek was dus erg duidelijk bij de NMBS. De kosten van deze pseudo-opeisingen werden door de NMBS verhaald op de “speciale rekening van bezettingskosten” bij het ministerie van Financiën (zoals ook alle andere overheden, zoals gemeentebesturen, dit deden)²⁴⁹. Het is dus alleszins volstrekt onjuist om te stellen dat er Belgische treinbestuurders of Belgische treinstellen zouden zijn ‘opgeëist’ om Joden te transporteren. De term ‘opeising’ had niets te maken met dit soort opdrachten. De de facto-opeisingen kwamen er op neer dat NMBS-materiaal en -personeel overgeheveld werd naar de *Reichsbahn* om ingezet te worden in het Duitse Rijk.

In tegenstelling tot deze Duitse maatregelen, waren de militaire of Duitse transporten dus ‘normale’ opdrachten binnen het kader van de samenwerking NMBS-*Wehrmacht*

²⁴⁶ Archief NMBS, Stukken Gerechdelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring, 8.3.1945.

²⁴⁷ Archief NMBS, Stukken Gerechdelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘H/II réparation et cession de matériel en faveur des allemands’.

²⁴⁸ Archief NMBS, Stukken Gerechdelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring, 8.3.1945.

²⁴⁹ Archief NMBS, Stukken Gerechdelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘H/II réparation et cession de matériel en faveur des allemands’.

Verkehrs Direktion. Dit leidt ons tot twee cruciale vaststellingen. Ten eerste was de uitvoering van Duitse en/of militaire transporten tijdens de bezetting een normale taak van de NMBS waarover geen principiële discussies werden gevoerd of beslissingen werden genomen. Over deze militaire transporten zegt auteur Van Heesvelde het volgende: “In de Raad van Beheer kwam dit onderwerp niet ter sprake en de directie kreeg er slechts hoogte van op het ogenblik dat deze praktijk reeds was ingeburgerd”²⁵⁰. In 1941 zou het aandeel van deze transporten opgelopen zijn tot veertig à vijftig procent van het totale treinverkeer. Ten tweede had NMBS had geen enkele controle of geen enkele medezeggenschap over de inhoud van deze transporten. Van Heesvelde citeert Rulot, die tijdens de bezetting directeur-generaal Jacobs van de buurtspoorwegen schreef: “Ik transporteer alles wat zich aanbiedt; ik kijk niet wat er zich in de gesloten wagons bevindt”²⁵¹. Aldus Rulot in augustus 1941 (weliswaar over de in België gerepareerde Duitse locomotieven): “Hoewel er geen twijfel over bestaat dat de locomotieven waarvan de Reichsbahn zich bedient zowel voor militaire- als voor burgerlijke transporten worden gebruikt, is het voor ons evenwel onmogelijk om na te gaan in welke mate ze voor het ene dan wel voor het andere worden aangewend”²⁵². Na de bezetting verklaarde Rulot tijdens het gerechtelijk onderzoek over de NMBS: “Het is een absurditeit te doen alsof het mogelijk zou zijn geweest Belgische machinisten te verbieden Duitse treinen te besturen. Het was onze plicht te blijven, zowel in het belang van het personeel als voor het behoud van het materiaal. Dat was evenveel waard als een toegeving op militair gebied”²⁵³.

Met deze Duitse transporten werd dus alles vervoerd: Duitse troepen en personeel, Duits militair materiaal, maar bijvoorbeeld ook Belgische arbeiders. De verplicht tewerkgestelde Belgen (na de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland op 6 oktober 1942) werden ook met treinen van de NMBS gedeporteerd naar Duitsland. Dit leidde zowel tijdens al na de bezetting tot grote discussies. Het was één van de dossiers waarin de NMBS verzet trachtte te bieden. Uiteindelijk kon dit niet worden tegengehouden. Rulot verklaarde hierover in december 1944: “Wij hebben zoveel mogelijk afgeremd door te weigeren de leemtes in het personeelsbestand omwille van de deportaties op te vullen en door anderzijds bepaalde gegevens sterk overdreven voor te stellen”²⁵⁴. Een bijkomende opmerking is dat deze transporten (van verplicht tewerkgestelde Belgen naar Duitsland) tijdens en na de bezetting werden bestempeld als ‘de deportaties’.²⁵⁵ Het dossier over ‘de deportaties’ was dus wel degelijk een sleuteldossier, maar het werd in de toenmalige tijdscontext exclusief verbonden aan de Belgische arbeiders. In letterlijk geen enkel document wordt de bedenking gemaakt dat ‘deportaties’ ook verbonden zouden kunnen worden aan de transporten van Joden naar Auschwitz. Ook deze terminologische kwestie illustreert de toenmalige gevoeligheden en prioriteiten.

²⁵⁰ P. VAN HEESVELDE, "Räder müssen rollen...", p. 188.

²⁵¹ P. VAN HEESVELDE, "Räder müssen rollen...", p. 188.

²⁵² Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Dossier: ‘Chapitre 3. Reparations et cession de materiel en faveur des Allemands’. Nota van Rulot, 30.8.1941.

²⁵³ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring van Rulot, 14.12.1944.

²⁵⁴ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring van Rulot, 16.12.1944.

²⁵⁵ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘Déclarations et productions de M. Rulot’. Getuigenverklaring van Rulot, 16.12.1944.

Een ander belangrijk dossier (gezien de informatie over het 20ste Jodentransport, zie verder) is de discussie over het Duitse luchtafweergeschut op Belgische treinen. De *Wehrmacht Verkehrs Direktion* wilde in de zomer van 1942 Duits luchtafweergeschut bemand door Duitse commando's op bepaalde treinen in België plaatsen. De NMBS-top protesteerde hevig, uit vrees voor de veiligheid van het personeel en omwille van mogelijke strafrechtelijke gevolgen²⁵⁶. Rulot stelde dat deze maatregel de conventie van Den Haag (artikel 52) en de Belgische strafwet (artikel 113 – militaire collaboratie of wapendracht) schond²⁵⁷. Uiteindelijk werd besloten dat dit afweergeschut slechts selectief zou worden ingezet. De Algemene Directie stuurde in februari 1943 hierover een gedetailleerd rondschrĳven aan al het betrokken personeel. Hierin gaf de zij zeer precieze richtlijnen, die allemaal te maken hadden met de veiligheid van het betrokken treinpersoneel. Het was een soort technische handleiding voor een veilige omgang met de gewapende Duitse bewaking. Ook hierin werd met geen woord gerept over de inhoud van de bewaakte transporten. De instructie sprak louter over "(...) de militaire treinen en de commerciële treinen waarin zich Wehrmacht wagons bevinden"²⁵⁸. In mei 1943 liet de Algemene Directie weten dat het Duitse afweergeschut enkel zou worden ingezet op "(...) sommige Duitse D- en SF-treinen (verlofgangerstreinen) en voor het goederenverkeer alleen de voor de Duitse Wehrmacht ingelegde treinen (*Nachschub- und Fahrtnummersammelzüge-proviandtreinen en groepeeringsstreinen met Fahrtnummern*) door het begeleidend luchtdoelgeschut worden beschermd"²⁵⁹. Het 20ste treintransport van Joden werd door een gewapend Duits commando bewaakt (zie verder). Het ging hier weliswaar niet om afweergeschut in de letterlijke zin van het woord. Het hele afweergeschutdossier handelde echter over veiligheidsmaatregelen voor Duitse treinen in ruime zin. Het omvatte ook andere Duitse veiligheidsmaatregelen die overvallen of sabotage aan treinstellen en/of sporen moesten vermijden. Het 20ste transport viel samen met de invoering van deze algemene Duitse veiligheidsmaatregelen. Dit transport droeg ook een 'D'-nummer. Dit zijn twee sterke aanwijzingen voor het feit dat althans dit specifieke Jodentransport viel onder de categorie van de 'D-treinen', die op hun beurt een onderdeel waren van de 'normale' Duitse militaire transporten. Niettemin blijft deze kwestie onduidelijk. Werden jodentransporten voordien al bewaakt door gewapende Duitse commando's? Werden er Belgische rijkswachters betrokken bij de bewaking (zie verder)? Gebrek aan archieven maakt het beantwoorden van deze vraag onmogelijk.

Het was in het kader van deze Duitse en/of militaire transporten en de Duitse opeisingen dat een voor de jodentransporten cruciale brief werd geschreven. In juni 1942 vroeg Rulot raad over de Duitse opeisingen aan zijn voogdijsecretaris-generaal (Claeys van Verkeer). Het ging om een pseudo-opeising (*prélèvement*) van 12.500 open wagons, 130 tot 200 locomotieven en 200 reizigerswagons. Aldus Rulot: "Deze rijtuiggen werden, inderdaad, legaal in gebruik genomen [letterlijk: "*ont été légalement saisis*"] en de bezettende overheid heeft het recht ze te doen rijden zoals ze zelf wil.

²⁵⁶ Archief NMBS, Stukken Gerechtelĳk Dossier Narcisse Rulot. Map 'Wagons de DCA dans les trains'.

²⁵⁷ Archief NMBS, Stukken Gerechtelĳk Dossier Narcisse Rulot. Map 'Wagons de DCA dans les trains'. Nota van Directeur-generaal, aan de *Wehrmacht Verkehrs Direktion*, 24.3.1943.

²⁵⁸ Archief NMBS, Stukken Gerechtelĳk Dossier Narcisse Rulot. Map 'Direction Générale'.

²⁵⁹ Archief NMBS, Stukken Gerechtelĳk Dossier Narcisse Rulot. Map 'Wagons de DCA dans les trains'. Nota van Algemene Directie, aan de Groepschefs, 8.5.1943.

Zij kan dus, zonder over te gaan tot enige opeising, deze over de grens sturen”²⁶⁰. Secretaris-generaal Claeys schreef op 25 juni 1942 een cruciaal antwoord. Het belang ervan lag ook in de timing, namelijk een week vòòr het vertrek van het eerste transport vanuit de Dossin-kazerne naar Auschwitz. Claeys had de zaak van deze pseudo-opeisingen besproken met zijn collega’s. Hij had hen de volgende essentiële stelling voorgehouden: “(...) Volgens de Duitse verordening van 14.12.1940, betreffende de exploitatie van de spoorwegen op de normale sporen, zouden de Belgische overheden niet tussen kunnen komen in deze kwestie aangezien het netwerk onttrokken is aan de normale controle van de staat”²⁶¹. Dit was een essentiële uitspraak, één week voor het begin van de deportaties van Auschwitz. Claeys had de zaak juridisch onderbouwd. Eerst haalde hij artikel 53 aan van de Conventie van Den Haag, op basis waarvan de bezetter het recht zou hebben om de spoorwegen volledig in bezit of beheer te nemen. De enige beperking was dat de bezetter niet het recht had “(...) om de spoorlijnen te demonteren en naar een ander land te transporteren en zelfs niet, volgens sommige commentatoren, om het rollende materieel in het buitenland in te zetten”²⁶². Claeys wees er ook nog eens op dat de opeisingen (waartoe de bezetter volgens artikel 52 van de Conventie het recht had) hier helemaal niet ter sprake kwamen, omdat dit artikel enkel sprak over opeisingen bij de gemeenten en de inwoners. Het belangrijkste motief zat aan het einde van de brief. De secretaris-generaal wees erop dat als de NMBS weigerde, de bezetter (op een meer radicale manier) de opeisingen toch zou doorvoeren. Daarom was het aangewezen niet te weigeren. Claeys raadde de maatschappij aan om de bezetter duidelijk te maken dat deze opvorderingen niet in verhouding stonden tot de mogelijkheden van de NMBS en dus het interne Belgische netwerk in gevaar brachten. De spoorwegen moesten dus trachten met rationele, economische argumenten de bezetter te overtuigen²⁶³. Dit was een cruciale brief. We spreken ons niet uit over de waarde van het argument. We stellen enkel vast dat één week voor de deportaties naar Auschwitz begonnen, de bevoegde secretaris-generaal liet weten dat het beheer van de Belgische spoorwegen – en dus eigenlijk ook het beheer over de NMBS zélf – ‘onttrokken was aan de normale controle van de Belgische staat’. Hiermee was einde juni 1942 formeel bevestigd dat de NMBS volledig onder Duits beheer viel.

12.2.7.3. De concrete informatie over het 20ste konvooi

We konden geen archieven vinden die specifieke informatie bevatten over de algemene organisatie van de jodentransporten uit de Dossin-kazerne. Er zijn enkel duidelijke aanwijzingen rond het beruchte 20ste konvooi. Dit konvooi (dat op 19 april 1943

²⁶⁰ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘H/II réparation et cession de matériel en faveur des allemands’. Brief van Rulot, aan secretaris-generaal Claeys, 20.6.1942.

²⁶¹ Archief NMBS, Stukken Gerechtelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘H/II réparation et cession de matériel en faveur des allemands’. Brief van Secretaris-generaal Claeys, aan NMBS, 25.6.1942.

²⁶² Dit laatste werd overigens natuurlijk vanaf het begin flagrant geschonden, omdat vele duizenden eenheden rollend materieel van de NMBS in Duitsland werden ingezet.

²⁶³ Een bijkomend detail dat overigens opviel, was dat het briefpapier van Claeys enkel het hoofd “ministerie van Communicatie” gebruikte. De term “ministerie van Verkeer” was níét op het briefpapier te vinden. Claeys ondertekende ook in 1942-1944 met “secretaris-generaal van Communicatie”. De term “Verkeer” was afwezig. Dit was mogelijk een detail dat niets betekende. De systematische weglating van de term “Verkeer” kan ook geïnterpreteerd worden als een doelbewuste beslissing om elke verantwoordelijkheid voor dit ministerie af te wijzen en aan de Duitsers of aan de Belgische NMBS-ambtenaren toe te schuiven.

vertrok met 1631 Joodse slachtoffers) is bekend omdat een commando van drie verzetsmensen het transport staande hield om de Joden te bevrijden. Door deze actie konden ruim tweehonderd slachtoffers (tijdelijk) ontsnappen.

Het staat zonder meer vast dat dit transport door Belgische machinisten werd bestuurd. Dit kan bevestigd worden door de archieven van de Dienst Oorlogsslachtoffers. Na de bezetting zou de Belgische ambtenaar Hubert Dumonceau de Bergendal in opdracht van deze overheidsdienst verschillende Joodse overlevenden van dit specifieke transport ondervragen. Dit leidde tot een reeks verslagen met cruciale informatie over het 20ste transport²⁶⁴. De invalshoek van Dumonceau de Bergendal lag weliswaar niet bij de Belgische verantwoordelijken maar bij de Joodse slachtoffers. Daarom werd niet dieper ingegaan op de organisatie van het transport. Niettemin kwam dit wel aan bod. Via de overlevende slachtoffers, kon de ambtenaar immers ook twee machinisten identificeren en ondervragen.

Het is ook op basis van deze bronnen dat enkele auteurs het 20ste transport behandelen. In zijn standaardwerken over de jodenvervolging, ging historicus Maxime Steinberg niet systematisch in op de vraag over de Belgische verantwoordelijkheid in de transporten. In zijn behandeling van het verhaal over het 20ste konvooi citeerde hij o.a. deze bronnen. Hieruit blijkt dat één van de Belgische machinisten van het traject de Belg Albert Simon was²⁶⁵. Later kwam Steinberg nog eens op diens getuigenverklaring terug. Hij zegde dat dezelfde machinist “(...) heeft kunnen zien, ondanks de moeilijke omstandigheden, dat de gedeporteerden van de andere wagons sprongen. Plots openden de Duitsers het vuur op de vluchtelingen. De eerste vluchtters vielen neer”²⁶⁶. En nog wat later ging hij in op de praktische dienstregeling van Simon, die blijkbaar om 23.00 u. zijn dienst begon in het station van Tienen; de opdracht liep tot Wezet. In het station van Tienen wisselde het 20ste konvooi van locomotief: “[Simon] heeft geen assistentie verleend aan de manoeuvres van het konvooi tijdens de wisseling van de locomotief. Zijn toestel was van het type 44 en droeg het nummer 4.713. Het was al klaar, maar hij testte nog de remmen. Vanaf zijn aankomst in het station tot aan het vertrek van konvooi nr. 801, ging er ongeveer een half uur voorbij”²⁶⁷. Een andere machinist – Dumon – van hetzelfde konvooi werd gebruikt om informatie te funderen in het boek van de auteur Claude Lokker²⁶⁸. In een weinig bruikbaar hoofdstuk over de jodentransporten²⁶⁹ wordt toch expliciet de betrokkenheid van de Belgische spoorwegen bevestigd. Ondanks de vaagheid van dit hoofdstuk en het totale gebrek aan bronvermeldingen ging de auteur, die zelf goed vertrouwd was met het spoorwegaanpak, automatisch uit van het feit dat het Belgische

²⁶⁴ DOS, Dossier 497-267.449 (rapport van 25.2.1977); dossier Tr. 264.360 (rapport van 26.5.1976); dossier Tr. 264.530 (rapport van 10.6.1976); dossier Tr. 263.412 (rapport 497 van 23.3.1976). Ook met dank aan professor Sura Levine.

²⁶⁵ M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil. La traque des Juifs 1942-1944 vol. II*, p. 83. Het gaat om een document uit het archief van het Ministerie van Volksgezondheid en Gezin, namelijk: Rap. 497, Tr. 263.412, 'rapport d'enquête auprès de Albert Simon'.

²⁶⁶ M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil. La traque des Juifs 1942-1944 vol. II*, p. 95.

²⁶⁷ M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil. La traque des Juifs 1942-1944 vol. II*, p. 99.

²⁶⁸ Althans volgens Maxime Steinberg: M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil. La traque des Juifs 1942-1944 vol. II*, p. 105, informatie uit eindnoot 26. Het gaat om: C. LOKKER, *Stokken in de wielen. De Belgische spoormannen tijdens de tweede wereldoorlog*, Antwerpen/Brussel, 1985.

²⁶⁹ Aldus de auteur: “Ik wou dat ik iets had kunnen bedenken om toch maar niet over die gruwelen te moeten spreken”. C. LOKKER, *Stokken in de wielen...*, p. 403.

machinisten waren die de treinen bestuurden. Een eerste concrete uitspraak in die richting handelde over het aantal ontsnappingen dat groeide per konvooi: “[Dit] kan verklaard worden door een vlottere coördinatie tussen de Joodse organisaties, het Verzet en de spoorwegmannen. (...). Het volgende zou kunnen gebeurd zijn: de stoker of de treinbestuurder waarschuwde de gevangenen dat de trein op een helling zou vertragen en dan zouden ze met in de Dossin-kazerne binnengesmokkeld gereedschap de wagondeuren van binnen kunnen openen”²⁷⁰. Auteur Lokker schreef: “Ik ben op bezoek geweest bij de heer D., de machinist die tussen Tienen en Tongeren het 20ste konvooi sleepte”. Het gaat hier zonder twijfel om Dumon. Hoewel Lokker geen bronnen aanhaalt, baseert hij zich duidelijk ook op de reeks documenten die Dumonceau de Bergendal na de bevrijding opmaakte²⁷¹. De feiten die hij aanhaalt (en die hij blijkbaar gedeeltelijk haalt uit een eigen interview met Dumon) overlappen sterk met de feiten die Steinberg aanhaalt: “Omstreeks 21.30u, na de remproeven, is het konvooi (trein 801) naar Tongeren vertrokken. De toegelaten snelheid op de lijn bedroeg 40 km/u en er moest aan iedere overweg vertraagd worden tot 5 km/u. Ik heb ook 45 minuten stilgestaan vóór het inrijsein te Borgworm dat vermoedelijk door verzetslieden op onveilig was gezet. Onderweg ontsnapten er voortdurend gevangenen. Ze werden door de Duitsers onder vuur genomen, vooral te Jesseren. Het was volle maan. Toen ik met mijn locomotief in losse dienst uit Tongeren terugkeerde, kon ik langs de sporen de lijken zien liggen”²⁷².

In het kader van dit onderzoek werden nog enkele verslagen gevonden met betrekking tot het 20ste konvooi. Het gaat o.a. om een ‘bijzonder ongevalsverslag’ opgemaakt door de stationschef van Korbeek-Lo op 27 april 1943. In het verslag maakt de stationschef melding van “(...) de speciale trein Da. 801 van Muizen naar Duitsland – richting Muizen-Leuven-Tienen enz. Hij was samengesteld uit ongeveer 40 HF., en geladen met Joden. Na den doortocht van den trein werden zoowat overal lijken langs het spoor gevonden, o.m. te Korbeek-Loo, waar een vrouwenlijk werd aangetroffen in de omstandigheden zooals aangehaald in bijgaanden verklaringen”²⁷³. De stationschef en zijn personeel hadden het lichaam laten liggen om “onaangenaamheden” met de bezetter te vermijden. Zij hadden wel het parket en de rijkswacht ingelicht. De stationschef vermeldde ook dat Duitse bedienden tegen derden zouden hebben verklaard dat Joodse gevangenen de wanden van de wagons hadden doorgezaagd om zo te vluchten. Een bijgaand verslag van enkele personeelsleden van het station in Korbeek-Lo stelde dat de melding over het lichaam omstreeks 7 uur ’s ochtends op 20 april 1943 was binnengekomen in het station. De rijkswacht van Leuven en de veldwachter van de gemeente Bierbeek hadden het lijk onderzocht. Om 13.00 u was de Duitse *Feldgendarmarie* ter plaatse gekomen. Het verslag bevatte geen verdere informatie. Deze verslagen van het stationspersoneel in Korbeek-Lo voegden één cruciaal element toe. Het 20ste transport werd door de Belgische stationschef aangeduid als de “speciale trein Da. 801”. Dit is de enige aanduiding op een officieel tijdsdocument over de nummering van een jodentransport.

²⁷⁰ C. LOKKER, *Stokken in de wielen...*, p. 410. Dit werd overigens bevestigd door de getuigenis van machinist Dumon van het 20ste konvooi, die zelf zei dat hij op bepaalde stukken zo traag mogelijk reed om ontsnappingen mogelijk te maken. DOS, Tr. 263.412, rapport 497, 23.3.1976.

²⁷¹ Het gaat vooral om: DOS, Tr. 263.412, rapport 497, 23.3.1976.

²⁷² Ongetwijfeld baseerden beiden zich op het document uit het archief van het Ministerie van Volksgezondheid en Gezin, namelijk: Rap. 497, Tr. 263412, ‘rapport d’enquête auprès de Albert Simon’.

²⁷³ Eigen verzameling documenten Frank Seberechts, Kopie van ‘Bijzonder ongevalsverslag’ station Korbeek-Loo, 29.4.1943, verslag van de stationschef van 27.4.1943.

Zoals we zagen vielen alle treinen met de letter ‘D’ onder de noemer ‘militaire transporten’. Dit is dus een sterke aanwijzing voor het feit dat de jodentransporten (of althans toch het 20ste transport) vielen onder de algemene categorie van ‘militaire transporten’. Waarvoor stond de letter ‘A’? Dit blijft speculatie. Een mogelijke aanwijzing vonden we in het verslag van Dumonceau de Bergendal uit 1976, waarin hij een Joodse overlevende van het transport ondervroeg: “Mr. W. meent dat hij zich ongeveer in de 15de wagon bevond (nr. 1379 – Arbeits-Einsatz)”²⁷⁴. Dit is een belangrijke aanwijzing. Hieruit blijkt dat – althans voor het 20ste transport – de wagons werden aangeduid als bedoeld voor transporten in het kader van de arbeidsinzet. Ze waren expliciet gemerkt als ‘*Arbeitseinsatz*’. De code ‘D.A.’ zou dus zo kunnen worden verklaard: ‘D’ voor Duits transport en ‘A’ voor Arbeidsinzet. Dit lijkt ook een vrij logische en aanneembare verklaring en het lijkt waarschijnlijk dat dit ook zo voor (een deel van?) de andere jodentransporten het geval was. Dit alles paste perfect in het rookgordijn dat de Duitse Sipo-SD optrok rond de deportatie en uitroeiing van de Joden. Voor de Belgische spoorwegen ging het formeel-technisch gesproken om Duitse transporten in het kader van de verplichte tewerkstelling. Wie of wat er precies werd gevoerd, werd nooit echt besproken. Bij gebrek aan specifieke documenten blijft dit evenwel een hypothese.

Het is jammer dat veel NMBS-archief van lagere niveaus niet meer bewaard is. Over dit soort konvoien moeten zeker tal van verslagen en rapporten zijn opgemaakt door de verschillende stations. De passage van dit soort treinen moet voor de betrokken personeelsleden toch niet ‘normaal’ zijn geweest. Een blokwachter van het station van Korbeek-Lo getuigde hoe gewerschoten permanent de hele passage van het 20ste konvoi vergezelden: “Ik heb dan den blokwachter van Lovenjoel verwittigd dat hij voorzichtig moest zijn bij doorrit van den trein”²⁷⁵. Wat het ophalen van de Joodse slachtoffers langs de transporten betreft, is het wel zeer de vraag of er veel Belgische rapporten bestaan. Het was blijkbaar de Vereniging van de Joden in België die in opdracht van de Sipo-SD de lijken van Joden langs het traject moesten ophalen en begraven²⁷⁶. Deze archiefopmerking werd ook bevestigd in het verslag van Dumonceau de Bergendal over het gesprek met de Belgische machinist Dumon. Daarin maakte deze de volgende bemerking: “Wat de machinisten van Muizen tot Tienen betreft, zou het misschien mogelijk zijn hen terug te vinden, via de werkbladen, de rapporten van de stationschefs, de diensttabellen etc... op voorwaarde dat deze documenten niet werden vernietigd”²⁷⁷. Dit laatste is vermoedelijk dus wel gebeurd. Er bestonden alleszins ooit wel degelijk specifieke bronnen over de organisatie van de transporten.

In hetzelfde verslag staat evenwel ook de volgende essentiële uitspraak: “Volgens de heer Dumon passeerden alle konvoien met gedeporteerde Joden via Wezet en niet via Luik. Hij meent zich te herinneren dat het het personeel van Wezet was dat de

²⁷⁴ DOS, Dossier Tr. 264.360 (rapport van 26.5.1976).

²⁷⁵ Eigen verzameling documenten Frank Seberechts, Kopie van nota, ‘Verklaringen opgenomen bij het onderzoek Bijzonder Ongeval’, s.d.

²⁷⁶ Dit blijkt uit verschillende getuigenverklaringen: M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil. La traque des Juifs 1942-1944 vol. II*, p. 90-95.

²⁷⁷ DOS, Tr. 263.412, rapport 497, 23.3.1976.

opdracht had de treinen tot de Duitse grens te brengen (Herbesthal ?)”²⁷⁸. Deze wat achteloze uitspraak is erg belangrijk. Het is de enige verklaring op een officieel document waarin er formeel bevestigd wordt dat verscheidene (zo niet alle) transporten van Joden door Belgische machinisten werden uitgevoerd tot aan de Belgisch-Duitse grens. Het personeel van Wezet zou het laatste deel van het traject steeds voor zijn rekening hebben genomen. Ook de vermelding van Herbesthal geeft dit getuigenis geloofwaardigheid. Herbesthal was een geannexeerde grensgemeente in het gebied van Eupen/Malmédy. In deze gemeente bevond zich het treinstation waarin tot in de jaren 1960 nog de locomotiefwissel voor het internationale treinverkeer zou plaatsvinden tussen de Belgische en de Duitse spoorwegmaatschappijen. Dit was dus hoogstwaarschijnlijk ook het station waar (een deel van ?) de jodentransporten uit België werden ‘overgenomen’ door Duitse locomotieven met Duitse machinisten. Ondanks het belang van deze verklaring, moeten er toch ook bedenkingen worden gemaakt. Het gaat om het getuigenis van slechts één functionaris die niet behoorde tot de top van de NMBS. Bovendien werd deze verklaring afgenomen in 1976. Niettemin gaat het om een bevoorrechte getuige die de gebeurtenissen vanuit de eerste hand had kunnen waarnemen.

Tot slot en voor de volledigheid vermelden we nog een kleine maar fascinerende verklaring die werd aangetroffen in een eerder vermelde getuigenverklaring van een Belgische rijkswachter uit Kalmthout. Deze man verklaarde in een naoorlogs gerechtelijk onderzoek dat hij met zijn collega’s Joden moest “begeleiden” op de treinrit van Kalmthout naar Antwerpen: “Bevel werd ons gegeven door Brigade-Kommandant Van de Sande, welke aangezocht werd door de Duitse Eisenbahnen; wij moesten de vorderingen klaarmaken voor het vervoer per trein naar Antwerpen en wij moesten mede naar Antwerpen gaan”²⁷⁹. Ondanks het feit dat de man zich ongetwijfeld vergiste in de terminologie, sprak hier een andere bevoorrechte getuige dus over een rechtstreeks bevel van een Duitse instantie (de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* ?) aan de Belgische rijkswacht om Joden per trein naar Antwerpen te vervoeren. Dit zegt uiteraard niets over de transporten vanuit Mechelen naar Auschwitz. Deze uitspraak lijkt een directe bevelvoering van de Duitse *Wehrmacht Verkehrs Direktion* over de rijkswacht te suggereren betreffende de bewaking van militaire treinen. Werde de rijkswacht actief betrokken in de transporten van Joden uit Belgische gemeenten naar Mechelen en mogelijk zelfs vanuit Mechelen naar Duitsland ? Helaas kan dit fascinerende onderdeel van de Jodentransporten niet meer onderzocht worden. Na de bevrijding besteedde het gerecht geen aandacht aan deze individuele verklaring (zie punt 15.4.2.). De rijkswacht beschikt nauwelijks nog over archieven uit de bezetting. Daarom heeft deze individuele en geïsoleerde verklaring zo goed als geen waarde.

12.2.7.4. Een besluit

Welk besluit moet worden getrokken ? Vooraf moeten we zeggen dat we geen documenten konden vinden die een duidelijk uitsluitsel konden geven over de precieze rol van de NMBS bij de transporten van de Joden. Dit is mogelijk te wijten aan de gebrekkige archiefsituatie. De archieven van de lagere NMBS-echelons lijken allemaal verdwenen. Ook het archief van het ministerie van Verkeerswezen is voor de

²⁷⁸ DOS, Tr. 263.412, rapport 497, 23.3.1976.

²⁷⁹ AAG. Strafdossier Hubert Van Meldert, Getuigenverklaring van Jan Swings, s.d.

bezettingsperiode erg onvolledig²⁸⁰. Mogelijk zijn er nog sporen te vinden in Duitse archieven²⁸¹. In het kader van dit onderzoek konden geen doorgedreven, systematische opzoeken worden gevoerd in deze Duitse archieven. Het is anderzijds echter ook goed mogelijk – of zelfs waarschijnlijk – dat er nauwelijks documenten zijn geweest die specifiek handelden over de organisatie van de jodentransporten. Dit vloeide voort uit de werking van de NMBS tijdens de bezetting.

We zagen dat er een totale vervlechting was tussen de NMBS en de Duitse *Wehrmacht Verkehrs Direktion*. Dit leidde ertoe dat de Belgische spoorwegen een totale medewerking verleende aan het Duitse en/of militaire treinverkeer. Hiervoor werd massaal Belgisch materiaal en Belgisch personeel ingezet. De NMBS-top aanvaardde in 1940 echter ook dat Belgische machinisten Duitse transporten bestuurden. De *Wehrmacht Verkehrs Direktion* behandelde de maatschappij de facto als een onderdeel van de Duitse *Reichsbahn*. De concrete implicaties waren verregaand. Tijdens de bezetting reden honderden Belgische locomotieven op kosten van de NMBS in Duitsland, door de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* aangenomen arbeiders werden op kosten van de Belgische spoorwegmaatschappij tewerkgesteld om Duitse locomotieven te repareren en de NMBS organiseerde en bekostigde alle (militaire) transporten van de bezetter in en uit België. Dit soort direct bestuur door Duitse diensten en Duits personeel was in de Belgische context van WO II een uitzonderlijke situatie. Het ging hier niet meer om ‘controlerend bestuur’ maar om ‘direct bestuur’. Deze situatie sloot eerder aan bij de toestand van WO I.

De Belgische overheid (de NMBS-top en de bevoegde secretaris-generaal) liet betijen²⁸². Enerzijds vond de toenmalige leiding van de spoorwegen dat dit de beste strategie was om de Belgische economische belangen te verdedigen. Anderzijds leek de Belgische overheid ook te vinden dat artikel 53 van de Conventie van Den Haag deze verregaande inmenging mogelijk maakte. Niettemin gingen de secretarissen-generaal hierin erg ver. Op 25 juni 1942 schreef Claeys dat hij vond dat de NMBS “onttrokken was aan de normale controle van de Belgische staat”. Het leek er sterk op dat dit een typische uiting was van het falende centrale gezagssysteem, dat o.a. gekenmerkt werd door het ontwijken van verantwoordelijkheid door de topambtenaren. We willen hier de parallel trekken met de houding tegenover het Rijksarbeidsambt. Deze onder het ministerie van Arbeid ressorterende Belgische instelling ontpopte zich in 1942 tot een collaborerende instelling. In maart 1942 stelde de bevoegde secretaris-

²⁸⁰ Het archief van het ministerie van Verkeerswezen wordt bewaard op het ARA maar bevat voor de periode 1940-1944 enkel de koninklijke en ministeriële besluiten.

²⁸¹ Uit een vraag van Maurice Benedictus (in 1942 het administratieve hoofd van de Vereniging van de Joden in België) aan de secretaris-generaal van Verkeerswezen van 5 augustus 1942 bleek dat enkel de *Verkehrsdirektion* van de *Wehrmacht* krachtens de verordening van 14 augustus 1940 bevoegd was om vervoersvoorwaarden te bepalen. Het blijft volkomen onduidelijk of dit ook gold voor de ‘speciale treinen’ (zoals ze doorgaans genoemd worden in de naoorlogse getuigenverklaringen) met Joodse slachtoffers op weg naar Auschwitz. Voor de brief van Benedictus van 5 augustus 1942 en het antwoord van het ministerie van Transport van 14 augustus 1942: L. SCHRAM, “De oproeping voor ‘tewerkstelling’ in het Oosten...”, p. 265.

²⁸² De echte grote dossiers waarmee de NMBS problemen had waren achtereenvolgens: 1) de opeisingen van Belgisch (rollend) materieel (en later zelfs personeel) voor inzet in Duitsland, 2) de verplichte reparaties van Duitse locomotieven in Belgische Centrale Werkplaatsen (met name in Mechelen), 3) specifieke materiële leveringen (van steenkool bijvoorbeeld), 4) de verplichte tewerkstelling in Duitsland en 5) het plaatsen van afweergeschut op bepaalde door de NMBS beheerde Duitse transporten.

generaal voor om van deze Belgische instelling een “(...) autonoom, financieel onafhankelijk van de staat, publiekrechtelijk organisme te maken ofwel het Rijksarbeidsambt volledig op te heffen en aan de *Militärverwaltung* de financiering van een eigen plaatsingsorganisme over te laten”. Later wilden de topambtenaar van Arbeid Bisquet (in januari 1943) en Nys en Claes (februari 1943) hetzelfde doen²⁸³. Zij vonden dat zij de controle over de instelling hadden verloren en weigerden er dan ook verder verantwoordelijkheid voor te nemen. Secretaris-generaal Plisnier van Financiën had in juni 1943 gezegd dat dit niet kon “(...) daar het comité instellingen, die organiek van de Belgische administratie afhingen, niet aan de Duitse overheid kon overlaten”²⁸⁴. Nochtans was dit exact de houding die Claeyns in juni 1942 tegenover de NMBS aannam. Vlak voor de transporten naar Auschwitz gaf de centrale overheid toe dat ze de controle over de spoorwegmaatschappij aan de Duitsers had overgegeven.

Dan blijft de centrale vraag of alle 28 transporten van Joden met Belgisch materiaal en Belgisch personeel gebeurden. Bij gebrek aan duidelijke documenten kan dit niet voor alle konvoeien met zekerheid worden bepaald. Eigenlijk bestaat enkel voor het 20ste transport zwart op wit bewijs. Niettemin moeten we besluiten dat het zo goed als zeker is dat alle transporten van Joden uit Mechelen naar Auschwitz voor het Belgische traject van de reis door Belgische locomotieven en Belgische machinisten gebeurde. De Belgische spoorwegen voerden alle Duitse en/of militaire transporten uit. Het ging om transporten in zeer ruime zin. De inhoud van deze transporten was nooit een discussiepunt. De top van de NMBS hield zich voor zover bekend niet bezig met welke mensen of welk materiaal er werd vervoerd met deze Duitse transporten. Daarom kon de inzet van de konvoeien naar Auschwitz ook zo snel en geruisloos gebeuren. Toen de beslissing voor de deportatie op 11 juni 1942 werd genomen, integreerde de Wehrmacht Verkehrs Direktion deze transporten gewoon in haar al bestaande organisatie. Het is zeer waarschijnlijk dat er nooit een schriftelijk bevel is geweest aan de NMBS om speciaal Joden te transporteren (deportereren). De joden-transporten werden gewoon zonder specifiek bevel geïntegreerd in het bestaande systeem van de militaire transporten. Gebrek aan archieven laten ons niet toe te bepalen in hoeverre er binnen de NMBS eventueel protest ontstond (bijvoorbeeld bij de machinisten ?), toen duidelijk werd dat er Joden werden gedeporteerd.

Hoe was de samenstelling van de treinen? Meer dan waarschijnlijk ging het om Belgische locomotieven. Er werden zeker Duitse locomotieven gerepareerd in België (en voornamelijk in Mechelen, omdat zich daar een belangrijke Centrale Werkplaats bevond). We weten niet zeker of deze locomotieven ook effectief werden ingezet op Belgische lijnen. Dit laatste lijkt echter erg onwaarschijnlijk. De *Reichsbahn* eiste vanaf 1940 al vele honderden Belgische locomotieven op voor de inzet in Duitsland. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat de *Reichsbahn* Duitse locomotieven zou hebben ingezet om Belgische tekorten aan te vullen. Er reden tijdens de bezetting hoogstwaarschijnlijk enkel Belgische locomotieven in België. Wel werd een onbepaald aantal Duitse treinwagons ingezet in België. Claeyns bevestigde dit in zijn eerder geciteerde brief van 25 juni 1942: “(...) het aantal Belgische wagons van elke categorie dat zich op dit moment in het Oosten bevindt overstijgt met elfduizend een-

²⁸³ N. WOUTERS, *De Führerstaat...*

²⁸⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het comité van de sekretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting. 1940-1944*, Brussel, 1975, p. 218.

heden het aantal Duitse wagons die in België rijden”²⁸⁵. Wat de wagons betreft, leek er in de praktijk een grote vermenging van Belgische en Duitse stuks te zijn geweest. Ze werden door elkaar gebruikt. Het is dus zeer goed mogelijk dat de wagons van de Jodentransporten (gedeeltelijk ?) van Duitse oorsprong waren.

Het personeel dat de locomotieven bestuurde bestond zo goed als zeker voor alle jodentransporten uit Belgische machinisten. Niet enkel is er de uitspraak van Dumon, één van de machinisten van het 20ste transport, die dit bevestigt. De Belgische machinisten reden volgens deze verklaring voor het laatste onderdeel van het traject van Wezet tot de Duitse grens (het station in Herbesthal). Er zijn ook de diverse verklaringen van de topambtenaren van de NMBS die na de bevrijding verklaarden dat alle Duitse machinisten in 1940 (dan wel in het voorjaar van 1941) uit België waren verdwenen. Dit betekent indirect dat alle transporten in 1942-1944 in België door Belgische machinisten gebeurden.

Al de hierboven aangehaalde directe en indirecte elementen leiden ons tot de conclusie dat het bijna zeker is dat de jodentransporten door de NMBS in opdracht van de *Wehrmacht Verkehrs Direktion* gebeurden. Als dusdanig was dit een verregaand gevolg van de economische politiek van het minste kwaad en het falende centrale gezag dat niet kon of wilde ingrijpen om bepaalde misbruiken te corrigeren.

12.2.8. Het breukmoment in november 1942: de Antwerpse casus

Het fundamentele breukmoment tijdens de bezetting in België was zonder twijfel de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland (6 oktober 1942). De onmiddellijk en massale impact van deze maatregel mag niet onderschat worden. Haast elk Belgisch gezin met volwassen mannen werd in meer of mindere mate rechtstreeks door de maatregel getroffen.

De invoering van deze maatregel was fundamenteel voor de jodenvervolging, om twee redenen: 1) het probleem van de wederrechtelijke aanhoudingen werd nu openlijk en duidelijk geïdentificeerd (maar helaas niet opgelost) en 2) op enkele maanden tijd kwamen er naast de Joodse onderduikers ook tienduizenden Belgische onderduikers bij. Om beide redenen werd de Joodse problematiek nu als het ware ‘geabsorbeerd’ door een grotere Belgische problematiek.

Er was echter meer aan de hand dan enkel deze ene Duitse maatregel. Er vond tijdens deze cruciale maanden een fundamentele wijziging plaats van het hele (internationale) bezettingsperspectief. De internationale politieke en militaire situatie evolueerde razendsnel. De situatie van de Duitse bezetter zag er eind november 1942 aanzienlijk minder rooskleurig uit dan in juli 1942, toen de jodendeportaties in gang gezet waren. En deze internationale toestand had wel degelijk een grote invloed op de houding van de gezagdragers in en buiten bezet België²⁸⁶.

Tot 6 oktober 1942 had de centrale Belgische overheid de desintegratie van haar gezag en de concrete lokale gevolgen in hoofdzaak genegeerd. Na 6 oktober 1942,

²⁸⁵ Archief NMBS, Stukken Gerechdelijk Dossier Narcisse Rulot. Map ‘H/II réparation et cession de matériel en faveur des allemands’. Brief van Secretaris-generaal Claeys, aan NMBS, 25.6.1942.

²⁸⁶ H. VAN GOETHEM, "La convention de La Haye...", p. 39.